

NOVI OMANUT

PRILOG ŽIDOVSKOJ POVIJESTI I KULTURI

Godište XXII. broj 2 (127), Zagreb, travanj 2015 / 5775

Revitalizacija kulturne baštine židovske općine u Splitu

Briga za baštinu

Pišu: Ana Lebl i Goran Nikšić

Arheološki i povijesni izvori dokazuju prisustvo Židova na istočnoj obali Jadrana još od antičkih vremena, kada su Židovi imali važnu ulogu u trgovini i drugim ekonomskim aktivnostima. To je naročito dobro dokumentirano nalazima iz Salone, glavnoga grada rimske provincije Dalmacije i najvažnije luke i trgovačkog središta u tome dijelu Carstva. Nedavno smo analizom povijesnih izvora i novijih arheoloških nalaza dokazali da je židovska zajednica već u rimsko vrijeme postojala i u Dioklecijanovoj palači, a prva sinagoga se nalazila u supstrukcijama istočnog dijela carskoga stana. O tome je Novi Omanut izvijestio prije nekoliko godina. Židovi su uz trgovinu bili najvjerojatnije uključeni i u carsku industriju tekstila koja se smjestila u Palači i sudjelovali u proizvodnji boje za tkanine.

U velikom požaru krajem 1506. godine potpuno je uništen sklop nadbiskupske palače i sinagoga pod njim. Nakon toga splitski su Židovi pronašli lokaciju za novu sinagogu uz sjeverni dio zapadnog zida Dioklecijanove palače, u četvrti koju su naselili sefardski izbjeglice i koja je kasnije postala židovski geto. Sinagoga i još nekoliko zgrada koje pripadaju židovskoj zajednici ostali su na tome mjestu do danas.

Iako u Splitu vjerojatno nikada nije živjelo više od tri stotine Židova, povijest im je bila dugačka i bogata, a njihovo mjesto u ekonomskom i kulturnom životu grada veoma značajno. Od – danas anonimnih – stanovnika židovskog podrijetla iz vremena cara Dioklecijana, preko Daniela Rodrige, poznatog osnivača lučkih građevina s lazaretima iz šesnaestog stoljeća, zaslužnog poduzetnika, kulturnog i političkog djelatnika Vida Morpurga iz devetnaestog, popularnih Bukija Altarasa i Geze Schoenauera iz dvadesetog, sve do novih generacija koje će tek stasati u dvadesetprvom stoljeću, Židovi su činili mali, ali prepoznatljiv i važan dio grada Splita, poput nekoliko zrna začina bez kojega jelo ne bi bilo potpuno.

Nakon što je polovica zajednice ubijena u Holokaustu, mnogi su obrti uništeni, a imovina otuđena, pa je velik broj splitskih Židova iselio ili se povukao iz zajednice. Preostalo nas je tek oko stotinu. Baštinitimo bogatu povijest, ponešto zapisa i brojne priče, ali i dio grada i građevine koje su već stoljećima uti-

(*nastavak na 2 str.*)

Lasersko čišćenje mramornih doprozornika

Rembrandt i Židovi

Velika izložba "Kasni Rembrandt", koja obuhvaća 40 ulja, 20 crteža i 30 grafika prikupljenih iz vodećih svjetskih muzeja, organizirana kao zajednički projekt londonske Nacionalne galerije i amsterdamskog Rijksmuseuma, u Londonu od 15. listopada 2014. do 18. siječnja 2015. te u Amsterdamu od 12. veljače do 17. svibnja 2015., ponovno je usmjerila pozornost na židovske likove u Rembrandtovom slikarstvu. Među izloženim djelima, nastalima u razdoblju od 1650. godine pa do Rembrandtove smrti 1669., nalazi se i čuvena "Židovska nevješta" iz 1667. prema starozavjetnom motivu.

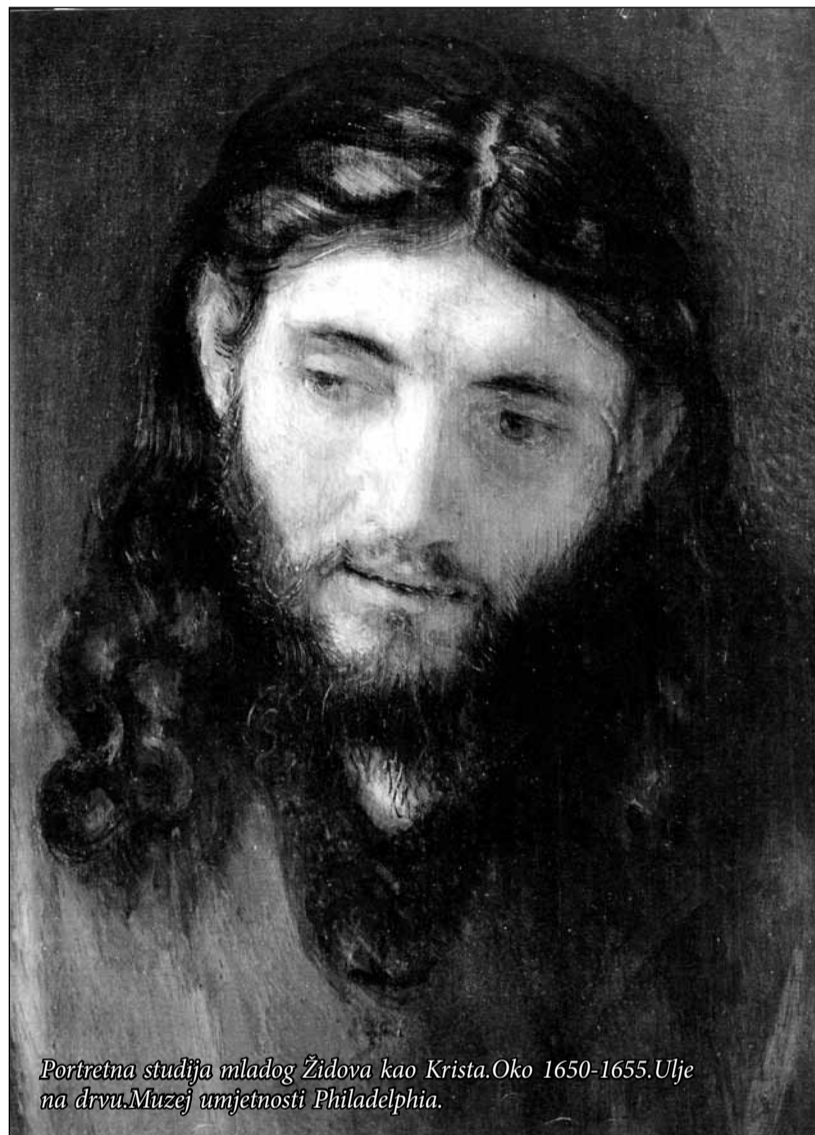
Njemačka književnica židovskog porijekla Ana Seghers, rođena kao Netty Reiling (Mazin 1900. – Istočni Berlin 1983.), poznata po romanu "Sedmi križ" (1942., roman o bijegu sedmorice zatočenika iz koncentracijskog logora, po kojem je Fred Zinnemann snimio istoimeni film), kao i po svojim ljevičarskim uvjerenjima, doktorirala je 1924. na sveučilištu u Heidelbergu temom "Židovi i židovstvo u Rembrandtovom djelu". Švicarski časopis DU objavio je u broju 2/1984. njezinu disertaciju u skraćenom obliku. U povodu londonske i amsterdamske izložbe "Kasni Rembrandt" prenosimo pojedine dijelove tog teksta naslovljenog "Židovsko društvo oko Rembrandta".

Židovsko društvo oko Rembrandta

Kuća u Breestraatu, u kojoj je Rembrandt živio sedamnaest godina, nalazila se u četvrti koja je u pogledu porijekla i karaktera svojih stanovnika u velegradu Amsterdamu tvorila zaseban otok. Sudbina i način života ove male grupe ljudi bila je predmetom zanimanja mnogih i daleko izvan Nizozemske, a vanjski izgled tih čudnih ljudi, koji su se razlikovali i jezikom i običajima, odbijao je od sebe stanovnike grada a prema opisu amsterdamskih pjesnika

odudarao je i od opće slike grada. Na osnovi takvih opisa četvrt Breestraat najčešće su nazivali židovskom četvrti pa su se i nehotice uz takvu odrednicu vezivale predodžbe o svijetu geta, u svojoj neobičnosti istodobno odbojne i privlačne. U tom se svijetu Rembrandt kao svojevrsan čudak, samotnjak, nastanio po vlastitom izboru. Vjeruje se, da se i u njegovim slikama može vidjeti ponešto od šarolikosti i atmosfere te okoline, u kojoj je Rembrandt proveo tolike stvaralačke godine. Uspijemo li zamisliti taj svijet, vidjet ćemo istodobno i dio Rembrandtova života kojem pripadaju događaji iz njegovog neposrednog susjedstva kao i ljude koje je vidao pod svojim prozorima. Oduvijek se naime smatralo, da je židovstvo u Rembrandtovom djelu neposredan odraz tog židovskog okruženja, jer je dio svojeg života proveo u židovskoj četvrti među židovskim stanovnicima, i to u iznimno osebujnom i uzbudljivom razdoblju amsterdamske židovske povijesti. No da bismo shvatili taj odraz židovskog svijeta u Rembrandtovom djelu, moramo prvo znati nešto o tome, kako je taj svijet izgledao u stvarnosti...

Krajem 16. i početkom 17. stoljeća počeli su se u Nizozemsku u sve većem broju doseljavati Marani iz Španjolske i Portugala, koji su dolazili najprije kao pojedinačne obitelji a onda i u većim zatvorenim grupama. Pod naletima inkvizicije na Pirenejskom je poluotoku trajao proces tijekom kojeg bi određena nacionalna skupina krenula u potragu za nekom drugom zemljom i svojim mjestom unutar nekog drugog nacionalnog korpusa. U Nizozemskoj je kalvinistička kultura sa svojim starozavjetnim sklonostima pružila azil velikoj židovskoj zajednici koja ovdje nije bila dočekana kao strano tijelo. Tome je pridonijela možda baš ne toliko tolerantnost, prije bismo mogli reći poslovna pro-

Portretna studija mladog Židova kao Krista. Oko 1650-1655. Ulje na drvu. Muzej umjetnosti Philadelphia.

računatost trgovačkog stanovništva, koje je u doseljavanju dobrostojećih emigranata s razgranatim poslovnim vezama vidjelo i vlastiti probitak. Amsterdamsko stanovništvo zvalo je Marane Španjolcima, obilježivši ih time na način koji sadrži i odrednicu: porijeklo, koje su silom prilika ili dobrovoljno željeli izbrisati, do te ih je mjere obilježilo, da je kao prvo upadalo u oči i odredilo im ime. Inkvizicija je prekinula duboku povezanost Židova i Španjolaca i dojučerašnje je plemenitaše, filozofe, učenjake i ugledne trgovce koji su bili napola Španjolci – a ubrzo bi to možda postali i u potpunosti – pretvorila u ljude bez imovine i domovine. Oni su utočište potražili u svom židovskom naslijeđu, u svojim korijenima i izvorima. No kad su kao neka vrsta mučenika došli u Amsterdam, otpor na koji su naišli prakticirajući svoje iznova otkriveno staro vjerovanje bio je tek neznatan, a opće prilike i atmosfera za njih kao pridošlice iznimno povoljni, tako da je u izvjesnom proturječju ovaj "Novi Jeruzalem" postao istodobno pozornica starinskog religioznog života i mjesto jednog sasvim novog životnog poimanja i stvaralačkog poriva. Ovdje nastaju velike tiskare, osnivaju se velika financijska poduzeća – upravljanje mirazom španjolske infantkinje ide kroz maranske ruke. U pojedinim se osobama isprepliću brojni proturječni događaji i sudbine... Suvremenici su stvorili nejasnu i zbrkanu sliku o tim ljudima, ovisno o tome, jesu li ih upoznali kao poduzetnike upletene u brojne trgovačke poslove, kao kabalističke sanjare i učenjake zatvorene u svoje sobe ili kao ljude, koji u nekom drugom, ispod površine skrivenom svijetu, u krugu svojih obitelji svetkuju tradicionalne blagdane. Stare maranske obitelji bile su za ugledne Amsterdamce doduše drukčiji, ali nikako niži društveni sloj, koji su u sebi nosili nešto reprezentativno, gotovo aristokratsko.

Ovaj opis pokazuje, kako je mjesto gdje je Rembrandt stanovao okružen obiteljima koje su tom mjestu davale odre-

(*nastavak na 3 str.*)

(nastavak sa 1 str.)

snute u memoriji Splitskana. Nazivi Židovski prolaz, Rodrigina ulica i Get još uvijek bude radoznalost i prizivaju prošlost.

Neobično je živjeti u gradu-spomeniku, hodati rimskim pločnikom, moliti se u sinagogi iz šesnaestog stoljeća, dodirujući njezin istočni zid star 1700 godina – i sve to doživljavati kao uobičajenu svakodnevnicu. Ipak, često se prisjetimo da smo povlašteni baštinici staroga blaga zbog kojega nas posjećuju turisti iz svih krajeva svijeta. Od kada je 1979. godine UNESCO proglasio splitsku povijesnu jezgru i Dioklecijanovu palaču svjetskom kulturnom baštinom, Split je postao još poznatije odredište tzv. kulturnog turizma, kao grad jedinstven upravo po kontinuitetu života od antike do danas. Iako splitska sinagoga stoji na svom današnjem mjestu već pet stoljeća, a Židovsko groblje na Marjanu iz 1573. godine najstarije je u gradu, ovi se biseri zaštićene kulturne baštine spominju tek u ponekom od svjetskih turističkih vodiča.

Od niza građevina unutar nekadašnjeg židovskog geta u vlasništvu splitske židovske zajednice preostalo je nekoliko kuća grupiranih oko sinagoge uređene na drugom katu dviju spojenih srednjovjekovnih kuća koje su Židovi otkupili od franjevaca. Izvana neprepoznatljiva, splitska sinagoga se izgledom ne razlikuje od okolnih građevina, ali je vrijedna unutrašnjost uređena u romaniotskoj tradiciji, s aron ha-kodešom u niši izdubljenoj u istočnom zidu koji je dio bedema Dioklecijanove palače i bimom – drvenom galerijom na zapadnoj strani.

Naše nekretnine dijele sudbinu splitske srednjovjekovne gradske jezgre u čijem se središtu nalaze. Zapuštena pročelja i krovovi su izvor vlage, a dotrajale instalacije predstavljaju stalan rizik od poplava i požara. Dugogodišnje nedostatno održavanje uzrokovano kroničnim manjkom financijskih sredstava dovelo je čak i do zatvaranja sinagoge koja je postala opasna za korištenje.

Konačno smo 1996. godine, uz financijsku potporu Grada Splita, sa zajmom od JDC-a i vlastitom ušteđevinom temeljito obnovili sinagogu. Židovi, pod i krov su konstruktivno sanirani, a unutrašnjost je u potpunosti uređena. Malobrojni, ali vrijedni predmeti spašeni od divljanja talijanskih fašista izloženi su u ormaru ispod bime, dok su u aron ha-kodešu pohranjene Tore, od kojih je stariju poklonila Dubrovačka židovska općina, a novija je dobavljena 2000. godine uz pomoć rabina Ichaka Halewe i Izraelskog veleposlanstva u RH. Tako je naša kuća molitve obnovljena, vraćena svrsi i otvorena posjetiteljima.

Ipak je nakon obnove 1996. godine preostalo dosta nedovršenih poslova koji su vremenom postali hitni i neodložni. Od dotrajalih prozora i trulih drvenih prozorskih kapaka («škura»), koji su postali prijeteća prolaznicima, do prokišnjanja krovova sinagoge i urušavanja materijala s okolnih zgrada – situacija je postala kritična, a nastavak radova obnove hitno potreban.

O našoj židovskoj baštini na stranim jezicima literatura je prilično oskudna. Ozbiljnije reference o hrvatskoj, pa tako i splitskoj židovskoj baštini i o životu naših zajednica nalaze se u knjigama Ruth Ellen Gruber: *Jewish Heritage Travel: A Guide to Eastern Europe*, National Geographic 2007; *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*, University of California Press 2002 i *Upon the Doorposts of Thy House: Jewish Life in East-Central Europe, Yesterday and Today*, John Wiley & Sons, 1994. Ta američka novinarka, spisateljica i istraživač već desetljećima izučava židovsku baštinu i suvremene židovske teme u Europi (www.ruthellengruber.com). Ona je koordinatorica web stranice www.jewish-heritage-europe.eu. U bivšoj Jugoslaviji je kao novinarka boravila u brojnim prigodama, a od osnutka nove države piše o povijesnim temama vezanim za Židove u Hrvatskoj. U nekoliko međunarodnih židovskih glasila osobno ili preko suradnika izvještava o svim važnijim židovskim događanjima kod nas.

Upravo je Ruth u travnju 2013. godine u Krakovu organizirala međunarodni skup o upravljanju židovskom nepokret-

Lokacija prve i druge sinagoge u splitskoj povijesnoj jezgri

nom baštinom (Conference/Working Seminar: *Managing Jewish Immovable Heritage*) na kojemu su se našli predstavnici brojnih židovskih organizacija, ali i pojedinci koji su mogli razmijeniti iskustva o sudbini baštine svojih židovskih zajednica. Vrlo zainteresiranom auditoriju smo prezentirali stanje splitske židovske kulturne baštine, ali i pogled u budućnost naše male zajednice. Zahvaljujući vezama koje smo uspostavili na krakovskoj konferenciji, naša se vizija polako počela ostvarivati.

Imali smo sreću da smo za naš projekt obnove uspjeli zainteresirati World Monuments Fund (www.wmf.org), američku organizaciju koja je već niz godina prisutna u Hrvatskoj, osobito u gradovima s ugroženom kulturnom baštinom, pa tako i u Splitu, gdje su financijski potpomogli obnovu Jupiterovog hrama i Peristila Dioklecijanove palače. Postali smo korisnici financijske potpore koju je pružila fondacija David Berg preko WMF-ovog programa Jewish Heritage Grants.

Radovi obnove, koji su izvedeni tijekom 2014. godine ograničili su se na najnužnije popravke pročelja i kritičnih mjesta na krovovima gdje je dolazilo do prokišnjanja. Osobito su bili problematični spojevi krovova sinagoge i susjednih kuća, odnosno zida Dioklecijanove palače na koji je sinagoga naslonjena. Ti su spojevi opšiveni olovnom i bakrenim limovima, a na strehama su postavljeni bakreni oluci, čime je spriječen glavni uzrok vlaženja fasadnih zidova. Dotrajali drveni prozorski kapci zamijenjeni su novima, a kameni zidovi očišćeni od stoljetne nečistoće i dotrajalog morta u sljubicama i pukotinama, te fugirani tradicionalnim vapnenim mortom. Kratko izvješće i dokumentarni film o radovima se može pogledati na web stranici World Monuments Fund-a (www.wmf.org/project/split-synagogue).

Tijekom radova smo sa skele detaljno pregledali očišćena pročelja sinagoge i pronašli nekoliko vrijednih spolija – kamenih fragmenata iz ranijih razdoblja koji su ugrađeni u vrijeme gradnje srednjovjekovnih kuća ili prigodom njihove adaptacije u sinagogu. Na južnom pročelju, u visini drugoga kata ugrađen je ulomak rimske stele (nadgrobnog spomenika) na kojem se sačuvao dio natpisa. Na sjevernom pročelju smo ustanovili da su doprozornici prozora na drugom katu sinagoge sastavljeni od dva ulomka od prokoneškog mramora koji su ukrašeni karakterističnom ranosrednjovjekovnom biljnom dekoracijom. Mramor smo pažljivo očistili laserskom tehnologijom. Obzirom na dimenzije ulomaka, vjerojatno se radi o ostacima dovratnika neke porušene predromaničke crkve koja je stajala na mjestu sinagoge ili u blizini te lokacije. Može se sa sigurnošću pretpostaviti da je mramor izvorno pripadao nekoj od kasnoantičkih gradnji u Dioklecijanovoj palači ili u njezinoj neposrednoj blizini. Takav se mramor u rimsko doba uvezio u Dalmaciju iz carskih kamenoloma u Mramornom moru i koristio za ukrašavanje monumentalnih gradnji, izradu sarkofaga i sl. U srednjem pak vijeku prestao je uvoz mramora, pa su mramorni ulomci s porušeni ili preinačeni carskih građevina prepravljani i ponovo korišteni za nove, obično sakralne gradnje, često i po nekoliko puta. Tako smo, pored već poznatih ostataka obodnog zida i jedne od kula Dioklecijanove palače, utvrdili da zidovi sinagoge čuvaju još svjedočanstava o starosti lokaliteta i njegovoj burnoj povijesti.

Sanacija sinagoge je prvi korak u obnovi zgrada koje čine sklop splitske Židovske općine i u projektu revitalizacije koji osim sinagoge i društvenih prostorija u Židovskom prolazu obuhvaća još jednu srednjovjekovnu stambenu kuću u

Rodriginoj ulici, s druge strane zida Dioklecijanove palače. Općina je većinski vlasnik navedenih zgrada, ali u njima postoji nekoliko stanova sa zaštićenim stanarima. U sredini bloka, sjeverno od sinagoge nalazi se dvorište na mjestu srušene kvadratne kule Dioklecijanove palače. Ono je zapušteno i neiskorišteno, a moglo bi postati središte sklopa koji danas ne funkcionira kao cjelina. Zbog lošeg stanja jednog dijela naših nekretnina restauracija ovih prostora se nameće kao prioritet, ali i kao prigoda da se bitno unaprijedi život splitske židovske zajednice. Osim fizičke obnove derutnih prostora, cilj projekta je povećati ukupnu korisnu površinu i privesti je primjerenoj namjeni.

Uvjereni smo da održavanjem i unapređivanjem onoga što smo dobili u nasljeđe možemo svoju zajednicu učiniti još privlačnijim mjestom okupljanja, učenja i brojnih drugih aktivnosti. Povećani i udobniji općinski prostor, sa sinagogom, oživljenom knjižnicom, pansionom, središnjim dvorištem i, povrh svega, Židovskim muzejem – bili bi garancija još dugom i kvalitetnom opstanku ove male, ali živahne zajednice. Naš naraštaj ima veliku odgovornost da osigura opstanak Židovske općine Split na svjetskoj mapi židovske dijaspore na kojoj ona postoji već dvije tisuće godina.

Rješenjem od 5. ožujka 2012, te rješenjem od 8. lipnja 2012. Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu kulturne baštine utvrdilo je da Židovsko groblje na Marjanu u Splitu i Splitska sinagoga imaju svojstvo kulturnih dobara. Kao takvi, upisani su u Registar kulturnih dobara RH – Listu zaštićenih kulturnih dobara.

Dr. sc. Goran Nikšić (1957.), arhitekt konzervator. Od 1980. godine u Splitskom Konzervatorskom odjelu vodio dokumentaciju, istraživanje i obnovu brojnih povijesnih građevina u Dalmaciji. Od 1996. godine, kao konzervator odgovoran za splitsku povijesnu jezgru, osim zahvata na najznačajnijim građevinama Dioklecijanove palače zaokupljen je problemima obnove i održavanja građevinskog fonda, komunalne infrastrukture i kvalitete života u jezgri. Od 2006. godine sličnim problemima se nastavio baviti na položaju voditelja Odsjeka za staru gradsku jezgru u sklopu gradske administracije. Na Sveučilištu u Yorku (UK) magistrirao arhitektonsku konzervaciju, a na zagrebačkom Filozofskom fakultetu obranio doktorsku disertaciju o Marku Andrijiću. Na splitskoj Umjetničkoj akademiji budućim restauratorima predaje Uvod u arhitektonsku konzervaciju. ICOMOS-ov ekspert u evaluacijskim misijama na lokalitetima svjetske kulturne baštine i potpredsjednik hrvatskog ICOMOS-a. Dopisni član Američkog arheološkog instituta.

Ana Lebl je rođena u Beogradu, gdje je i diplomirala na Filozofskom fakultetu na odsjeku za bliskoistočnu arheologiju. Tijekom studija je radila honorarno u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu. Magistrirala je pomorsku arheologiju u Škotskoj na univerzitetu St. Andrews. Učestvovala je kao predavač na brojnim međunarodnim skupovima s temama kulture i povijesti Židova od antike do danas. Organizirala je više seminara i radionica sa židovskom tematikom za učesnike iz bivše Jugoslavije. Četiri seminara „Menuha“ za studente urodila su opsežnom dokumentacijom židovskih grobalja u Splitu, Nišu, Tuzli i Opatiji. Živi u Splitu i trenutno je predsjednica Židovske općine Split.

Južno pročelje sinagoge obnovljeno 2014 godine.

(*nastavak sa 1 str.*)

đeno obilježje, kako je to društvo zaista bilo neobično i različito od okoline, no upravo i suprotnost jednog geta. Na tom se malom prostoru ispreplitalo više niti nego u cijeloj zemlji, čak je i javni život na ulici svjedočio o zaposlenosti neprekidnim posjetima i ispraćanjima inozemnih gostiju. Možemo sa sigurnošću pretpostaviti da je židovsko-sefardski milje Amsterdama u osnovi odgovarao jednom dobrostojećem nizozemskom društvenom krugu, jedino što su sklonost prema raskoši i sjaju u sinagogi i u kući, kao naslijeđe iz bivše domovine, židovskoj četvrti davali poseban kolorit.

Kad se, dakle, Rembrandt doselio u Breestraat, nije tim svojim izborom mjesta stanovanja pokazao nikakve neobične sklonosti, kao što se često prikazivalo u literaturi, nego je doselio među bogate, otmjene trgovce. Amsterdamsko društvo, krug obrazovanih i uglednih ljudi svih vrsta, već mu je bio otvoren sa svim svojim vezama i poznavanjima. Rabina Manasse ben Israela, čiji je crtež napravio 1636. godine, susreće kao susjeda u Breestraatu... Rembrandt je u njemu upoznao čovjeka koji je u sebi ujedinio sve osobine nizozemsko-židovskog učenjaka, čovjeka čijem je dobrom glasu poznavanje s Rembrandtom dalo dodatni sjaj. Njegov se život sastojao od sklonosti zamršenim znanstvenim raspravama, kabalističkim igracijama, uvažavanja kneževskih visosti i sitničavih trvenja s kolegama po dužnosti, širokogrudnim pothvatima za dobrobit svojeg naroda, a između toga i razdobljem trgovačke djelatnosti. Posjećujući njegovu kuću, Rembrandt je ušao u središte amsterdamskog sefardskog društva. Što je slika tog svijeta značila ili mogla značiti za njegovo slikarstvo posebna je tema. Ono što je tamo imao prilike vidjeti, vjerojatno je bio onaj oblik židovskog obiteljskog života, koji se ne pokazuje javnosti već ostaje među četiri kućna zida; blagdani, primanje gostiju, blagoslov djece, svestranost tadašnjeg života, kad Manasse ide u Englesku a njegov sin u talmudsku školu u Lublin.

No židovski je život u Amsterdamu imao i svoju drugu stranu, naličje, koje baš i nije potpadalo pod pojam "Novi Jeruzalem". Amsterdam je četrdesetih godina 17. stoljeća postao pribežište njemačkih i kasnije poljskih Židova, koji su bježeći pred gozračkim ustancima, 1640. godine u gomilama dolazili brodovima preko Baltika. U dronjcima i poniženi, bez imovine, obijali su torbareći kućne pragove i na svoj su način unosili živost u uličnu sliku. Sefardi su ih prezirali kao proletere, dok su opet oni sa svoje strane prezirali Sefarde kao polužidove. Izgleda, da je njihovo glavno naselje bio Flöheburg, kanalima okružen pravokutnik u neposrednoj blizini Breestraata. Vjerojatno je to njihovo naselje imalo karakter geta, ne toliko zbog svoje izoliranosti, koliko zbog siromaštva i guste zbijenosti brojnog stanovništva – primjer, kako su dvije različito formirane nacionalne grupe u potpuno istim uvjetima sačuvala svoje osobitosti. Ovdje susrećemo potpuno osiromašene, izmučene Židove iz geta, kakvi su bili barem u prvo vrijeme svojeg amsterdamskog života i kao takvi sasvim različiti od Sefarda, koji su došli iz gornjih društvenih slojeva i u novoj domovini opet zauzeli svoje mjesto u odgovarajućoj društvenoj klasi.

Abraham miluje Isaka. Oko 1637. Berlin, Kabinet bakropisa.

Kratko iznošenje ovih podataka o židovskom društvu Amsterdama u Rembrandtovo vrijeme želi potaknuti pitanje, postoji li veza između pojave Židova u Rembrandtovim djelima i stvarnih Židova njegova vremena i koje je ideje i poznavanje judaizma moguće kod njega pretpostaviti. Treba imati na umu, da Marani koji su stanovali u Rembrandtovom susjedstvu i s kojima je on dolazio u dodir nisu bili po krvi i odgoju pravi pravcati Židovi, baš kao što su i njihovo židovstvo i ideja o židovstvu koju je preko njih stjecala njihova okolina, bili u prvom redu uranjanje u prošlost, u povijest, u biti u romantično židovstvo. Ako iz Rembrandtovih djela ipak izviru nešto od onoga što predstavlja dušu i srž narodnog bića, a mi i nehotice umjetnikovo poznavanje te duše povezujemo s neposrednim utjecajima njegove okoline, u vezi s tom okolinom postaje upitno, je li umjetnik zaista bio s njom u tako bliskom dodiru, ili je ipak i ovdje živio izolirano, a do svoje je predodžbe o židovstvu došao drugim, okolnim putevima. Sigurno je Rembrandt u svojem sefardskom okruženju mogao naći mnoštvo motiva za umjetničku inspiraciju, primjerice brojne detalje vezane uz kult i odjeću, no tamo za njega nikako i nikada nije postojala mogućnost upoznati židovskog čovjeka koji, kao izdvojeni model, utjelovljuje židovsko nacionalno biće.

„Pravi Židovi“ – došljaci iz istočne Europe

U srednjovjekovnoj umjetnosti Židov je uglavnom, zahvaljujući pučkim igrokazima, predstavljao biblijsku figuru, obilježen kao Židov samo vanjskim obilježjima ili pak prvenstveno kao protivnik Isusa Krista; pojam Kristovog neprijatelja nenamjerno izviruje i iz umjetničkih prikaza, čak i kad ti židovski likovi imaju sva obilježja stranaca. Na Židove se drukčije počelo gledati tek nakon popuštanja vjerskih napetosti ili se pak traži cilj izvan Starog zavjeta (u kalvinizmu) i na taj se način opet mijenja društveni odnos. Ove činjenice naravno vrijede samo u našem slučaju, za Amsterdam – u većini drugih zemalja nastavlja se u religioznom i socijalnom pogledu srednjovjekovno stanje, sa svim umjetničkim i kulturnim posljedicama. Ne smijemo ni zaboraviti, da je u Amsterdamu, usred kalvinističkog grada, osnovana velika židovska zajednica, čiji obrazovani članovi, Židovi iz španjolske dijaspore, sudjelujući u javnom životu, ispunjavaju očekivanja svojeg vremena. No to ne vrijedi i za židovske doseljenike iz istočne Europe, koji svojim načinom života i nastupima ostaju Židovi srednjovjekovnog geta. Upravo su oni bili ti, koji su u humanističkom Amsterdamu sačuvali izvorno poimanje židovstva. U njima su umjetnici mogli naći ono što se kod Sefarda već uvelike izgubilo, židovstvo koje nije bilo samo vanjski moment kulta, obreda i ceremonija, nego izraz stvarnog židovskog čovjeka...

Kad usporedimo slike "Kralj Usia napadnut od gube" (1635.) i "Studiju mladog Židova" (nastalu u godinama između 1647. i 1650.), vidimo da je tema Židov zajednička objema slikama, no taj je Židov kao objekt prikazan na dva vrlo različita načina, pa moramo različito tumačiti Rembrandtov prikaz te dvije glave. Ove dvije studije predstavljaju dvije grupe prikaza Židova u Rembrandtovim djelima; u njima nije drukčiji samo objekt, Židov, odjeven u različitu odjeću, ne razlikuju se samo židovski modeli, sam je način prikazivanja izraz različitih umjetničkih namjera i predodžbi.

Na slikama kao što su "Kralj Usia napadnut od gube" (1635.), "Rabin" (1635.) i "Stariji Židov s kapićom" (oko 1643.) prikazan je Židov u nekoj od svojih funkcija, no slike su višeznačne, a ono naročito i karakteristično u njima pronalazimo jedanput u izrazu lica a drugi put u slikarskom ukrasu. Židov je ovdje prikazan sukladno onodobnim shvaćanjima, prema ranije opisanoj predodžbi o romantičnom židovstvu, koja je za mladog Rembrandta bila povod i poticaj da dostojanstvo i čast koji se iskazuju duhovnom vođi i sjaj koji ga okružuje, izrazi egzotičnim turbanom te bizarnim i upadljivim crtama lica. Ovi orijentalni likovi, koje je Rembrandt u određenim razmacima stalno ponovno slikao, zauzimaju među likovima na njegovim slikama neku vrstu međupoložaja, jer ne pripadaju nerealnom Orijentu perzijskih i židovskih kraljeva, nego se još s jednom

David svira na harfi pred Saulom (detalj: Saul s turbanom na glavi). Oko 1657. Ulje na platnu. Haag, Mauritiushuis.

nogom nalaze u Rembrandtovo okolini. U nekim su slučajevima na tim slikama prisutni utjecaji Rembrandtovih studija turskih i orijentalnih glava, no često se u tim likovima mogu naslutiti i karakteristične glave iz Rembrandtove okoline. Ipak, rabin ili učenjak na Rembrandtovoj slici, nije morao biti naslikan prema židovskom modelu, ili čak predstavljati sliku ondašnjeg suvremenog Židova. Za te su glave mnogi već primijetili, i to s pravom, da se kod Rembrandta ponavljaju kao dio njegovog repertoara. Zapravo je mladog Rembrandta od samog slikarskog početka zanimala ta tema; ovdje dotiče temu Židova i prije no što mu je stvarnost zato dala poticaj.

Židovski čovjek na Rembrandtovim slikama nije rezultat voljnog napora slikarski izraziti bit i nacionalno obilježje stvarnog modela – njegove su slike upravo brojne varijacije predodžbi o židovstvu, karakteristične za slikara i njegovo vrijeme. No, iscrpljuje li se u tome Rembrandtovo prikazivanje Židova? Ili je u Rembrandtovim slikama ipak moguće nazrijeti i jednu drukčiju židovsku stvarnost, koja je, iako možda izgubljena, svoju bit sačuvala u tim slikama.

Ako ovdje, kao protutežu slici "Kralj Usia napadnut od gube" (1635.) spomenemo studiju Krista u "Mladi Židov kao Krist" (od 1650. do 1655.), iako se ona ubraja u prikaze religiozno-židovske materije, onda zato jer najbolje ukazuje na suprotnosti o kojima govorimo. Rembrandt želi prikazati ovozemaljskog Krista kao židovskog mladića; želi prikazati židovsku stvarnost i obilježje te stvarnosti. Studija Krista je istovremeno i studija jednog mladog Židova; no tema židovstva izvire iz poniranja u model te iz želje za reproduciranjem smisla i biti te židovske stvarnosti. Time se ubraja u bitno drukčije studije Židova od onih, koje su karakteristične tek za kasnijeg Rembrandta.

Pitamo se, je li Rembrandt svoje modele Židova uopće mogao naći među sefardskim Židovima, Židovima iz njemu bliske okoline. Ukoliko tražimo takav odgovor, spomenimo, da su se u početku u Amsterdamu prvo naseljavali brojni njemački i poljski Židovi. Možda je Rembrandt među njima našao takve modele....

Rembrandt skicira djelić uličnog života koji zapaža, ljude u ulici, drukčije od drugih i tako susreće Židove iz geta i na njima crta, iako iz drugih pobuda, ono što je na njima već pronašao srednjovjekovni umjetnik: njihova pogrbljena leđa, njihovu bradu, njihov poderani kaftan itd.

Nadrealni Židovi

Kad način stvaranja zadire u vjerski život, fiksni raspored prikaza blijedi, pa se među biblijskim i svetim likovima uvijek nanovo pojavljuju slučajnosti i šarenilo ovozemaljskog života. Kad Stari zavjet postaje omiljena tema, prikazi obiluju puninom svakodnevnog života. Prepoznajemo se u biblijskoj priči, a njenu lakoću i razumljivost vidimo u jednostavnim dnevnim događajima, gdje roditelji uvijek dočekuju svoju djecu, sinovi se vraćaju ili primaju blagoslov, kao našu sliku i priliku. Žanr i biblijska priča se tako miješaju i preklapaju; istovremeno imamo nešto suvremeno i povijesno: gledajući Židove u njihovim kućama, sinagogama i svečanostima vidimo i djelić vlastitog vremena i žive prošlosti. Pritom ova židovska sfera nije predstavljala neproziran, nerazumljiv svijet, čiji bi prikaz u umjetnosti

nudio egzotičnost; jer su se u ovim posebno religioznim i starinskim sferama u koje je bila preseljena židovska zajednica, nalazili ljudi, koji su u svojim molitvenim maramama pri bogoslužju i kućnim ceremonijama djelovali drukčiji, no bili su u svojoj građanštini, u svojim zanimanjima i odjeći jednaki Rembrandtu i njegovim zemljacima. Kad je Rembrandt slikao motive iz biblije, koji su se odigrali u kućama i obiteljima bogatih, posegnuo bi za orijentalnim predlošcima za prikaz perzijskog dvora, slikajući zapravo stare židovske obitelji, njihove stanove i običaje... Ta njihov se život odvijao drukčije, njihove navike su pobuđivale radoznalost, slavili su židovske blagdane i unosili u svoje kuće i sinagoge elemente onog Orijenta, koji je uzbuđivao umjetničku fantaziju. Svi su izvjestitelji uočili isto, iz ma koje frakcije dolazili – zlatni stropni svijećnjaci u sinagogama, u kućama svjetiljke za šabat, vezeni svitci Tore i svećana odjeća za blagdane...

Postavlja se pitanje, na čemu su se u realnosti bazirale Rembrandtove predodžbe o židovskoj religioznoj materiji, gdje je, za konačno oblikovanje svojih djela, tu realnost mijenjao ili je potpuno napustio, kako bi slijedio vlastite maštarije. Gdje u njegovim biblijskim prikazima leži granica između žanrovski prihvatljivog slikarstva i svojevolumenno oblikovane zamišljene realnosti? I kako Rembrandt prikazuje svoje viđenje te zamišljene židovske realnosti?

Brojni crteži nas uvode jednom u građanske, prostrane stanove, drugom prilikom u dom učenjaka ili cijenjenog trgovca, u kojima se domaćin prikazuje u najrazličitijim situacijama, bilo da pred kućnim pragom dijeli milostinju, sjedi pred svojim krevetom, zadrijemao u stolcu itd. No ovdje svaka scena može biti dvojaka... Prijelaz u kojoj neka scena iz svakidašnjeg života postaje biblijska, vidljiva je već u skici, u viđenju... Kao kratkotrajan utisak s ulice pojavljuje se u Rembrandtovim crtežima često starac s dječakom,

Simon i njegov svekar (detalj glava starca). Oko 1635. Ulje na platnu. Berlin-Dahlem, galerija slika.

hodajući jedan uz drugoga, ili pak u prijateljskom zagrljaju, koji će na takve prikaze naviknuto oko tumačiti kao "Povratak izgubljenog sina." Ovdje ništa ne razdvaja biblijski događaj od realnoga; biblijski svijet se preklapa s realnim. Kao slijedeći korak prijelaza možemo uzeti onaj, u kojem izdvojena grupa, blagoslov oca, zagrljaj dječaka tvore centralni prikaz, kojeg okružuje pratnja poznata iz Biblije, pri čemu katkad na jednom jedinom mjestu opažamo žanr unutar natprirodnog, poput crteža Tobiasa ("Odlazak mladog Tobiasa"), gdje iznad anđelovih krila proviruju krovovi domaćeg sela... Ovdje se poznata lica iz stvarnosti ne pojavljuju iznenada iz stranog, divnog svijeta slike, poput onih

u ranim slikama; upravo obrnuto, nadzemaljski stvorovi manjkaju na uobičajenim mjestima... No ako očekujemo ovdje naći prikaz čudnog, možda židovsko-orijentalnim sjajem obojenog kulturnog kruga, bit ćemo razočarani. Takvu sliku Rembrandt nije vidio u Breestraatu, pa stoga takvo odstupanje ne možemo naći ni u njegovim djelima.

Druga je stvar s prikazima Židova u specifično židovskim djelatnostima, gdje mjesto te realnosti mora biti uistinu židovsko. U crtežu s obrezivanjem dječaka Isusa (oko 1639.) izražava bradati svećenik židovsku fiziognomiju, koju je Rembrandt smatrao bitnom za taj motiv. Ista se glava ponovno javlja u specifično židovskom okruženju, u nizu pismoznana koji u hramu slušaju dvanaestogodišnjeg dječaka Isusa.

Sve do sada rečeno o Rembrandtovim likovima iz biblijskog židovstva djeluje kao suprotnost shvaćanju židovske građe u djelima srednjovjekovnih umjetnika.

Ukoliko je Židov nekoć bio predmetom sprdnje i neprihvatanja baš radi vjerskih uvjerenja, kod Rembrandta je to upravo suprotno. Iz njegovog prijateljskog poniranja u religiozno-židovske teme ljudi su zaključili, da je Rembrandt tu tematiku oblikovao u razumijevanju židovstva i njegove religioznosti. Prema tome bi Židov kao utjelovljenje ove religioznosti postao predmetom njegove umjetnosti. Ova Rembrandtu svojstvena, na prvi pogled začuđujuća sklonost židovsko-religioznim motivima mogla bi biti i posebno izražavanje temeljnog kalvinističkog osjećaja u kojem je odrastao, za koji Stari zavjet sadrži za njegov duh dostatne elemente aktivnosti, božje borbenosti i vjerske snage...

Ukoliko bi to bio slučaj, treba Rembrandtov stav tumačiti na dva načina: izbor njegovih židovskih tema morao je usmjeriti na one, koje svoje preduvjete imaju u kalvinizmu, ili je židovski model u njegovom djelu bio središte religioznog zbivanja u Starom zavjetu.

(S njemačkog prevela: Jasna Križaj)

Novi poredak

Kako su suđenja nacističkim ratnim zločincima promijenila svijet

Ove se godine obilježava 70. obljetnica oslobođenja Auschwitz-Birkenaua, a i prvog zasjedanja na suđenjima u Nürnbergu, na kojima su odgovorni za nacističke masakre imali odgovarati za svoje zločine. Philippe Sands, pravni stručnjak za ljudska prava, odgovara Rebeci Taylor na pitanje: Što nam baština tih povijesnih suđenja znači danas?

Iza drevnih crkava i vijugavih ulica ukrajinskog grada Lavova leže dvije inačice povijesti 20. stoljeća, obje nerazdvojivo isprepletene. Jedna pruža grozovito viđenje svijeta, druga pak sadrži više nade.

- Trag podrijetla modernog sustava ljudskih prava vodi u Lavov - kaže Philippe Sands, pravni stručnjak za ljudska prava, u razgovoru koji vodimo u njegovoj radnoj sobi u Hampsteadu, gdje stanuje. - U Lavovu možete utvrditi središnju ulogu židovskih pravika koji su se posvetili razmišljanju o tome kako pravo može postići bolje ciljeve. Priča o modernim ljudskim pravima nadasve je židovska priča - iako u toj povezanosti ima stanovite opasnosti, jer će ju neki napasti kao židovski liberalni kozmopolitizam.

Pravnici koje Sands ima na umu su Raphael Lemkin i Hersch Lauterpacht. Obojica su studirali na Sveučilištu u Lavovu kod istih nastavnika. Lauterpacht je prvi razradio pojam «zločini protiv čovječnosti», zaštite pojedinca, a ne države. Lemkin je pak prvi upotrijebio riječ «genocid» u značenju uništenja skupina ljudi. Obojica su se založili da se ti pojmovi prihvate na poslijeratnim suđenjima u Nürnbergu, prvima te naravi, kojima je bio cilj izručiti nacističke zločince pravdi.

Sama karijera Philippea Sandsa - koji je bio uključen u sudski progon senatora Pinocheta i počinitelja ratnih zločina u bivšoj Jugoslaviji i u Sierra Leoneu - temelji se na radovima te dvojice. I on je osobno povezan s Lavovom: Sandsova se prabaka rodila u istoj ulici u malom mjestu na rubovima grada gdje i Lauterpacht.

Robert Jackson, glavni tužilac na suđenju nacističkim ratnim zločincima u Nürnbergu 1946. govori u sudnici

Robert Jackson, the chief US prosecutor at Nuremberg, in the Nuremberg courtroom, 1946

Mnogi pojmovi koje su definirali Lauterpacht i Lemkin bili su uključeni u suđenje vodećim nacistima u Nürnbergu. Zatim su se njihove ideje našle u središtu radikalnog, novog zakonodavstva u koje se ubrajaju dokumenti Ujedinjenih Naroda Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1948) i Konvencija o genocidu (1948), te Europska konvencija o ljudskim pravima (Rim, 1950). Tako je utrput današnjem Međunarodnom sudu za ratne zločine u Den Haagu, na kojem su procesuirani i osuđeni zločinci poput Slobodana Miloševića i Charlesa Taylora.¹

- Kad se danas govori o Međunarodnom kaznenom progono za počinjene zločine, svi putovi vode u Nürnberg. Prije Nürnberga vrhovni su vođe mogli mirno počivati uvjereni da su imuni pred zakonom.

Dotad je pojam ratnih zločina obuhvaćao samo ograničene povrede, npr. ubijanje zarobljenika.

No proces koji se vodio od 20. studenog 1945. do 1. listopada 1946. mogao je ispasti posve drugačije. Pošto je Hermannu Göringu, najviše rangiranom zarobljenom nacistu,

uručena optužnica za ratne zločine, on je na margini napisao: "Uvijek će pobjednik biti sudac, a poraženi žrtva."

- U nekim aspektima Nürnberg jest bio oblik pobjedničkog sudišta - kaže Sands. - Britanija, Francuska, Sjedinjene Države i Sovjetski Savez udružuju se protiv Njemačke. Naravno, masakre nije počinila samo jedna strana. Njemački optuženici često su spominjali masakre koje su počinili Sovjeti (npr. okupaciju Poljske 1939); saveznička bombardiranja Dresdena također nisu uzimana u obzir. Nijedan optuženik, međutim, nije smatrao problematičnom samu proceduru. Tu nisu vidjeli išta lažirano.

I u drugim je sferama Nürnberg bio početak.² Tada se prvi put primijenilo simultano prevođenje i prvi je put kao dio dokaznog postupka prikazan film, najdramatičnije u prosincu 1945, kada je sud gledao snimke oslobođenoga koncentracijskog logora Bergen-Belsen.

- Ljudi koji su bili u sudnici kazali su mi da je film o Belsen-Bergenu izazvao užas. Ali, u isti mah, djelovao je prekretnički: zaključak da su se događale strahote postao je neizbježan.

Budući da su Hitler, Himmler i Goebels izvršili samoubojstvo, Göring je bio jedini visoki političar protiv kojeg je podignuta optužnica. Ostali optuženici, iz upravne, vojne i poslovne zajednice, odabrani su u funkciji predstavnika raznih segmenata nacističkog aparata. Od 22 optuženika njih 11 je osuđeno na smrt vješanjem, 3 su oslobođena a ostalima su izrečene zatvorske kazne.

No pitanje na koje Nürnberg nije dao zadovoljavajući odgovor glasi: Zašto ljudi počinjavaju takve zločine?

- Ima nekih, npr. Alfred Rosenberg [teoretičar koji je formulirao Hitlerovu rasnu politiku], koje možete okvalificirati kao čisto zlo. S drugima je složenije - kaže Sands. - Albert Speer, Hitlerov arhitekt, i Hans Frank, glavni guverner okupirane Poljske, na prvi se pogled ne doimaju zlima. Imali su visoku naobrazbu, kulturne navike. Kako su oni upali u ovo?

Frank, obješen zbog svoje uloge u ubojstvu tri milijuna Židova, tvori treći dio priče o Lavovu. U srpnju 1942. stigao je u grad eda bi dao zeleno svjetlo da se isprazni geto, čime je 133 000 stanovnika poslao u logore smrti. U toj je raciji bila uhvaćena i ubijena Lauterpachtova obitelj - on je tada predavao na Cambridgeu. Lemkin je pak bio u Sjedinjenim Državama kad su ispraznili jedan drugi geto, onaj u Volkovsku; tako je i on izgubio obitelj. Obojica su bila članovi tima koji je pripremao optužnicu na suđenju Franku.

Sands odbija pojam «banalnost zla» koji je uvela filozofkinja Hannah Arendt i kojim se želi reći da su počinitelji izgubili sposobnost kritičkog mišljenja.

- Intervjuirao sam Siegfrieda Ramlera, krasnog čovjeka, jednoga od tumača u Nürnbergu. Rekao je: «Sjedio sam uz Franka. Gledao sam ga u lice i shvaćao da je to čovjek koji znade da je postupao loše.» U srži takva užasa je uloga tribalizma. I zbog toga je Lauterpacht tako važan. Time što se usredotočuje na zaštitu pojedinca, on odbacuje grupni identitet, bio on nacionalni, etnički ili vjerski. - Pojam genocida je značajan, ali može biti problematičan. - Ta riječ pojačava značenje onoga «mi i oni». To je potencijalno opasno.

Sands poseže za knjigom na pisaćem stolu - *Lemkin, Uloga sila Osovine u okupiranoj Europi*, objavljeno 1944.³

- U devetom poglavlju Lemkin je upotrijebio riječ "genocid" - prvi put uopće. Ni mjesec dana nakon što je objavljena stiglo mu je pismo od austrijskog doseljenika u SAD, Leopolda Kohra [politolog, među začetnicima pokreta Malo je lijepo]. Kohr se oduševio knjigom, ali mu se nisu svidjeli deveto poglavlje i riječ "genocid" jer se, po njegovu mišljenju, kreću istom biologijskom trasom kao Hitler. To pismo ne mogu izbrisati iz glave. Spomenuti problemi postavljaju središnje pitanje: Tko smo mi pred zakonom, pojedinci ili pripadnici neke skupine?

Tu su i drugi neriješeni problemi ljudskih prava, primjerice optužba da je taj proces jednostran. Noam Chomsky napisao je glasovitu rečenicu: kad bi se zakoni koji su proizašli iz Nürnberga valjano primjenjivali na slučajeve međunarodne agresije nakon 1945, optužnica bi se podignula protiv svakog američkog predsjednika.

- S tim u vezi ja se ne zanosim: znamo da bi pred lice pravde trebali dospjeti mnogi koji ne dopijevaju. Odete li na službenu stranicu Međunarodnoga kaznenog suda, vidjet ćete da su sve trenutačno optužene osobe crnci ili Afrikanci. Nemaju crnci i Afrikanci monopol na međunarodne zločine.

No može li nakon 11. rujna i napada na Irak baština Nürnberga imati ikakvu stvarnu težinu?

- Irak je mrlja na našoj sposobnosti da propovijedamo pravdu u odnosu na druge - kaže Sands, čija knjiga *Svijet bez zakona*⁴ detaljno izlaže nezakonitost rata u Iraku. - Nedavni izvještaj u Senatu o mučenjima CIA-e - za koja nitko nije bio optužen - odražava razmjere problema. Mnogo je, međutim, lakše kritizirati demokracije koje ne provode vladavinu prava, nego totalitarne režime. Ljudi koji rade to što ja radim dopijuju u najkraćem roku iza brave. - A onim britanskim političarima, mahom konzervativcima, koji pozivaju na povlačenje iz Europske konvencije o ljudskim pravima, Sands poručuje ovo: - Britanija je imala ključno mjesto u sastavljanju Europske konvencije. Kad ona danas, gotovo 70 godina kasnije, govori da valja povući potpis, to je u najmanju ruku šokantno.

Sands je našao još nešto što povezuje Hansa Franka, Herscha Lauterpachta i Raphaela Lemkina. Bili su ljubitelji klasične glazbe, osobito Bachove Muke po Mateju. - U srpnju 1946, dok je Lauterpacht pisao zaključnu argumentaciju za tužilački tim u slučaju Frank, i pritom otkrio da mu je obitelj pobijena, nalazio je utjehu u slušanju Muke; Frank je američkom vojnom psihologu kazao da ga smiruje zamišljanje kako sluša Muku. Kako je Frank mogao doživljavati radost slušajući takvu glazbu i drugi dan naređivati masovna ubijanja? - Tu je dihotomiju Sands istraživao prilikom nastupa s Vanessom Redgrave i pjevačem Lorantom Noorim u londonskom Southbank centru u studenom 2014.

- 1 Lapsus autorice članka: predmet protiv Slobodana Miloševića vodio se također u Den Haagu, ali na Međunarodnom sudu za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia - ICTY). Sve je bilješke formulirala prevoditeljica.
- 2 Naziv "Nürnberški proces" odnosi se upravo na to, prvo od svih tamošnjih suđenja; na njima se poslije ovoga pred američkim vojnim sudom sudilo nižim nacističkim dužnosnicima (liječnicima, sucima i dr.) i koja su okončana god. 1949.
- 3 Naslov izvornika: Axis Rule in Occupied Europe.
- 4 Naslov izvornika: Lawless World.

Iz časopisa *Jewish Renaissance* s engleskog prevela
Giga Gračan

Philippe Sands, (1960) je istaknuti britanski odvjetnik, profesor međunarodnog prava na londonskom University Collegeu. Bio je član hrvatskog pravnog tima u tužbi za genocid protiv Srbije. Njegova knjiga o Holocaustu u Lavovu izaći će 2016.

Rebecca Taylor je glavna urednica britanskog židovskog časopisa Jewish Renaissance.

Prvoborac židovske emancipacije

Gabriel Riesser 1860. postao je prvi sudac Židov u Njemačkoj. U povodu 150 obljetnice rođenja hamburški tjednik „Die Zeit“ donosi njegov portret.

Zapravo se radilo samo o šali. No, ona mnogo govori o temperamentu Gabriela Riessera o kojemu se znalo da bira samo one protivnike s kojima se isplati prepirati. U lipnju 1941. „Mainzer Zeitung“ je objavio da je Heinrich Heine u Parizu na javnom mjestu, na ulici, dobio pljusku od židovskog trgovca Salamona Straussa. Strauss je branio čast svoje žene Jeanette, koja je pak bila dugogodišnja prijateljica pisca Ludwiga Börnea. Neko vrijeme je bračni par Strauss zajedno s Börneom živio pod istim krovom. Na račun ovog bračnog trokuta Heine se nakon Börneove smrti neprilično narugao.

Heine je okolišno demantirao neugodan događaj. Nema govora da bi ga itko, makar i izdaleka uvrijedio. No, nakon pjesnikova demantija u listu „Hamburger Correspondenten“ objavljena je britka replika. „Ne znam je li Hr. Heine na javnom mjestu doživio neugodnosti o kojima pišu novine“, piše autor članka Gabriel Riesser. „No, tome da li ih je zaslužio neka presudi mišljenje svih časnih ljudi u Njemačkoj.“

Za Riessera blazirani je Heine s pravom zaslužio batine. Naposljetku je Riesser iz vlastitih „potpuno vjerodostojnih i nepristranih“ izvora znao da je Strauss već i ranije pjesnika „obasuo najgrubljim riječima“ zbog njegova „nečasna djela.“

Mnoge je začudila strastvenost s kojom se Riesser upustio u polemiku. Je li mu možda Salomon Strauss bio prijatelj? A možda mu uopće nije bilo stalo do bračnog para Strauss i njihove časti? Možda je upravo Heine bio taj koji ga je toliko razdražio?

Zapravo je Heine bio utjelovljenje svega što je Riesser duboko prezirao: nedovoljno zanimanje za borbu za židovsku stvar, brzopleta konverzija u protestantizam iz vidljivo oportunističkih razloga te - još gore - kritika židovstva sve do samomržnje. Za Riessera Heine je arogantni egoman. Jedan od onih koji svoj talent ne stavljaju u službu ideala nego samo vlastite slave.

Riesser dolijeva još više ulja na vatru. Preko posrednika poručuje Heineu da je raspoložen za svaku traženu zadovoljštinu, dakle i za dvoboj. Heine na to hladno odgovara: „Ja sam slučajno poznata ličnost, pa onaj tko sa mnom javno raspravlja pobuđuje zanimanje publike, te su mnogi anonimusi već zahvaljujući mojem imenu i sami postali poznati. Je li moja krivica što gospodinu Riesseru, zbog njegova dosadnog stila pisanja to još nije uspjelo? Misli li on da će sigurnije ostvariti svoju namjeru ako umjesto pera sada posegne za pištoljem? No lako je moguće da on podjednako loše cilja kao što i piše....Gospodin Riesser je pravnik i razumjet će kad kažem: „pars sequitur suum principale“; njemački, kad jedanput obračunate s kometom, nema potrebe zafrkavati se još i s njegovim repom. Gospodin Riesser u ovom slučaju je rep.“

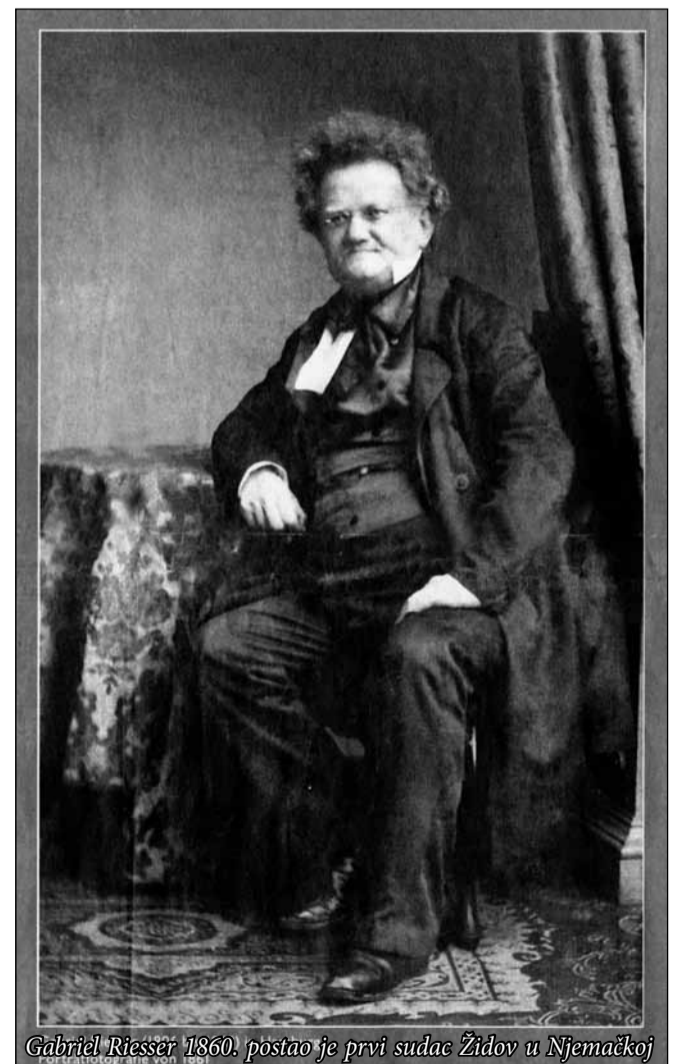
Do dvoboja je zaista i došlo - između Heinea i Straussa! Heine je bio lako ozlijeđen i brzo se oporavio. Barutni dim se razišao, a splasnuo je i daljnje raspoloženje pjesnika za svađu s Riesserom. I Riesser je također uvidio da mu je pametnije povući se. Bio je nagle čudi i prema svjedočenjima suvremenika znao ga je uhvatiti njegov „sveti bijes“, no priznavali su mu i „blagost srca“.

Možda je onako žestoko reagirao zapravo u obranu svog „ideala“ - onog ideala u kojega Heine više nije vjerovao, ideala prosvijećenog, ravnopravnog židovskog života u Njemačkoj, kao Nijemac. Gabriel Riesser će se, za razliku od Heinea, cijeli svoj život upravo za to boriti: bio je prvoborac židovske emancipacije.

Potjecao je iz vrlo pobožne rabinske obitelji, i s majčine i s očeve strane. Njegov otac Eliesser Lazarus ben Jacob Katzenellenbogen svojedobno je iz bavarskog Nördlinger Riesa doselio u Hamburg da bi tu učio rabinsko pravo, te se po svom zavičaju nazvao „Riesser“.

Gabrielova majka bila je kći Raphaela Cohena, nadrabina iz Altone*1/. U početku je Lazarus Riesser radio kao nadrabinov tajnik, a kasnije se bavio trgovinom i probijao se kroz život kao zakupac lutrije.

Odgaj njegova šestog i najmlađeg djeteta Gabriela, rođenog 2. travnja 1806. u Hamburgu, učenom Lazarusu je naročito ležao pri srcu, a pogotovo kad je spoznao dječakovu, već od ranog djetinjstva vidljivu iznimnu nadarenost. Gabriel je s briljantnim uspjehom završio čuveni hamburški Johanneum i odlučio studirati pravo. Godine 1824. upisao

Gabriel Riesser 1860. postao je prvi sudac Židov u Njemačkoj

je studij prava u Kielu, odakle se kasnije preselio u Heidelberg i tamo, između ostaloga slušao predavanja Antona J. Thibauta, u ono doba jednog od najznačajnijih učitelja liberalnog civilnog prava - koji je također bio veliki oponent Friedricha Carla von Savignyja, inače protivnika židovske emancipacije. Riesser je 1826. promoviran u doktora prava, summa cum laude, s najvećom pohvalom.

Zamišljao je akademsku karijeru, no ubrzo je morao shvatiti u kojoj je mjeri u Njemačkoj to bilo nemoguće za jed-

nog Židova. U Heidelbergu se natjecao za zvanje privatnog docenta, ali je odbijen pod izgovorom da su sva mjesta popunjena. Malo kasnije to mu se isto dogodilo u Jeni.

Za Riessera obrezivanje je „odurna ceremonija“

Mladi pravnik vratio se u Hamburg, gdje je 1829. pokušao od senata isposlovati dopuštenje za bavljenje advokaturom. No uvjet za to bilo je posjedovanje građanskog prava, što Riesser kao Židov nije imao. No on se pozvao na činjenicu da su Židovi već uživali privilegiju ravnopravnost i to u godinama 1811-1814, kada je Hamburg pripadao Napoleonovoj Francuskoj. No senat je odbio njegov zahtjev.

Riesser je ogorčen. Odbija se krstiti. Živi od nasljedstva svog u međuvremenu pokojnog oca. Pod utjecajem pariške srpanjske revolucije 1830 – nešto ranije boravio je u francuskom glavnom gradu – odlučuje povesti borbu za svoja prava i za prava Židova. Pisat će, borit će se perom.

Riesserova prva politička rasprava pojavila se 1831. pod naslovom „O položaju pripadnika mozaičkog vjerovanja u Njemačkoj“. U njoj zahtijeva ni manje ni više nego bezuvjetnu ravnopravnost Židova bez prisile na promjenu konfesije. Ovaj svoj zahtjev ponoviti će narednih godina u bezbrojnim napisima. Godine 1832. osniva časopis „Der Jude“ kao periodičko glasilo za „religijsku slobodu i slobodu savjesti“. Naslov je promišljeno izabrao. Još uvijek obilježje „Židov“ služi kao psotka. „Ako se uz naše ime lijepi nepravda mržnja, trebamo li ga zbog toga zatajiti ili... uzdići do časti?“ retorički pita Riesser.

Njegovo stajalište je nedvosmisleno: Židovi nisu nacija, nisu narod za sebe. Oni su religijska zajednica kao i svaka druga i ni manje ni više od toga. „Ili smo Nijemci ili smo bez domovine“. Pravo na ravnopravno sudjelovanje u političkom životu stoga ne može biti vezano uz krštenje: „Ono što se suprotstavlja lukrativnom prijelazu u vladajuću vjeru u naše doba... jest temeljno načelo istinoljubivosti i pravičnosti, da usta ne isповijedaju ono što je srcu strano.“

Deset je godina Riesser, taj ogorčeni mladi čovjek, ova-ko agitirao. Njegovi su tekstovi često polemični. Rijetko su lako čitljivi. Heine i nije bio baš toliko u krivu kad se sprdao stilu svog izazivača. U Riesserovim tekstovima nema ni elegancije ni humora. „Kad bih umio šaljivo pisati“, priznao je i sam, „ne bih morao biti tako izravan i grub“. No, ono što piše nalazi odjek. Ubrzo stječe glas najvažnijeg advokata njemačkih Židova, unatoč tome što u unutaržidovskim sukobima između ortodoksa i reformista njegove ideje ni pošto ne prolaze bez osporavanja. Tako se je odvažio javno se izjasniti protiv prisilnog obrezivanja („odurna ceremonija“) i zastarjelih ritualnih propisa o jelu i piću.

Unatoč svih publicističkih uspjeha ostala je želja da radi kao pravnik. Tome je svakako pridonijela i Riesserova potreba da ulazeći u ozbiljne godine potraži materijalnu sigurnost. Krajem 1839. ukazuje mu se prilika. U Hamburgu umire Meyer Israel Bresselau. Francuzi su ovog Židova 1811. bili postavili za notara. Na tom je mjestu ostao, iako je ubrzo po povlačenju Francuza izgubio građansko pravo, a time i mogućnost da radi kao notar.

Riesser se natječe. Postavlja se pitanje može li se njegov zahtjev osloniti na zakonsku odredbu prema kojoj Židovima u pojedinim njemačkim državama ostaju stečena prava iz godina 1811-1814, dakle iz vremena pod Francuzima. Odgovor je negativan. No, događa se preokret. U svibnju 1840. donesen je zakonski propis prema kojemu, iznimno, „ubuduće jedan ili dva člana ovdašnje izraelitičke zajednice, ukoliko su za to i inače kvalificirani, mogu postati notari.“ Bilježnička komora pokušava spriječiti primjenu

tog „Lex Riessera“, no kandidat ima utjecajne zagovornike, među njima i kasnijeg senatora i gradonačelnika Nicolausa Ferdinanda Hallera. Najzad 25. rujna 1840. Gabriel Riesser polaže zakletvu za notara.

Revolucionarna iskra iz Francuske

Trideset i četiri su mu godine. Konačno ima zvanje koje mu osigurava građansku egzistenciju i nezavisnost. Jamačno, nije ga izabrao zbog sklonosti prema bilježničkoj profesiji, „prilično trivijalnom poslu“, na koji se nikad nije naviknuo. No priznavali su mu „marljivost, zajamčenu diskreciju i jasnu prosudbu“. Ironija je sudbine da je u krug njegovih klijenata spadao i Salomon Heine, bankar i bogati ujak pjesnika. Kad je nakon njegove smrti izbila žučna svađa oko nasljedstva, razočarani nećak sumnjao je da mu je Riesser, kojega je pakosno nazivao „Shylock“, „prilikom sastavljanja ujakove oporuke izrezao ispod srca željenu funtu mesa“. Riesser je zaista bio jedan od „egzekutora“ bankarove posljednje volje, no samu oporuku nije on svojim potpisom potvrdio.

Riesserova ura kucnula je u proljeće 1848. Krajem veljače Francuzi su otjerali svog kralja Louisa Philippea, a revolucionarna iskra preskočila je u Njemačku. Kneževi su uvukli glave; u Frankfurtu na Majni treba se sastati nacionalna skupština i donijeti ustav. Riesser dobija mjesto u predparlamentu i pledira za to da „svaki punoljetni Nijemac, bez obzira na status, imovinu i vjeroispovijest mora imati pravo glasa i može biti biran.“

U travnju te godine Riesser se u Hamburgu kandidira za mandat u parlamentu u crkvi sv. Pavla.*2/ U Riesserovu rodnom gradu kandidatura ne prolazi, međutim vojvodstvo Lauenburg, uzvodnije Elbom, u kojemu je još uvijek na snazi bilo ograničenje naseljavanja Židova, šalje ga u Frankfurt kao svog zastupnika. Bliskoj prijateljici Riesser piše: „U zemlji koja ima još sasvim srednjovjekovni ustav i kojom su donedavno vladali činovnici, plemstvo i popovi, ovakav uspjeh me iznimno raduje.“

Svoj prvi veliki govor održao je 28. kolovoza. Glasovalo se o paragrafu 13 osnovnog prava: vjersko uvjerenje ubuduće ne smije niti uvjetovati niti ograničavati prava pojedinaca. Političar Moritz Mohl iz Stuttgarta podnio je zahtjev za dopunu kojom je „osobite odnose izraelitičkog plemena“ trebalo prepustiti „posebnom zakonodavstvu“. Mohl se u argumentaciji poslužio obiljem antižidovskih klišeja, počev od pogubnosti lihvarskih židovskih zanimanja, pa do nespojivosti židovskog plemena s njemačkim narodom..

Riesser je bijesan. Samog sebe smatra zastupnikom liberalnog građanstva. Nikad prije i nikad poslije nije se u crkvi sv. Pavla pozvao na svoje porijeklo. No ovaj put uzvraća napad: „Uzimam si za pravo zahtijevati da pred vama nastupim u ime tisućljećima ugnjetavane klase kojoj pripadam rođenjem... Nemojte vjerovati da je moguće donositi zakone o iznimkama, a da pritom cijeli sustav slobode ne pretrpi uništavajući udarac i da se u nj ne usadi klika propasti. Predloženo vam je dio njemačkog naroda kao žrtvu izložiti netoleranciji i mržnji. To, gospodo, nikad nećete učiniti.“ Protokol je nakon ovih riječi zabilježio „pljesak i opće živo odobravanje“.

Riesser je pobijedio i njegov ugled raste. U listopadu 1848. Izabran je za drugog potpredsjednika parlamenta. On ostaje čovjek sredine. U svibnju 1849. pragmatično se zalaže za konstitucionalnu monarhiju, prusko nasljedno carstvo bez habsburških zemalja: „Pozivam vas, okrunite svoje djelo, ispunite stari plemeniti san njemačkog naroda o njegovu jedinstvu, moći i veličini.“

Parlament ga i ovaj puta sluša. Povrh toga Riessera biraju u deputaciju koja će Friedrichu Wilhelmu IV. u Berlinu ponu-

diti carsku krunu. No parlamentarce je tamo dočekalo poniženje, u dvor ih puštaju na ulaz za dostavu. Reakcija je opet ojačala. Pruski kralj, zaokupljen apsolutističkim fantazijama ponuđenu mu krunu osorno odbija nazivajući je „imaginarним obručem“ iz blata i gline, „milošću pekara i mesara“.

Riesser je duboko razočaran. 26. svibnja 1849. istupa iz parlamenta, kojega će ubrzo zatim u Stuttgartu rastjerati vojska. U svom dnevniku 12. rujna 1849. Riesser bilježi: „Ono što se nestrpljivima činilo ostvarivim u buri trenutka sad moramo neumornim, teškim i upornim radom otimati vremenom.“ Opet u Hamburgu Riesser se vraća svojim bilježničkim poslovima. U njegovu zavičaju u međuvremenu se mnogo toga promijenilo. Već u veljači 1849. osnovna prava izglasana u frankfurtskoj crkvi sv. Pavla postaju zakon. Židovima je priznata ravnopravnost. Riesser može postati građaninom hanzeatskog grada. Putuje po Europi, u Englesku, Italiju, Irsku, odlazi i na daleka putovanja, u SAD, Kanadu, na Kubu. Na putovanjima prikuplja građu za predavanja i članke. Godine 1857. napušta bilježništvo. Vanjski povod je sukob s jednim opunomoćiteljem, ali odluku je već ranije donio. Umoran je i traži mir. Taj mir neće dugo potrajati. U Hamburgu 1859. dolazi do reforme Ustava. Gradski parlament – dotad skupština kućevlasnika i zemljoposjednika – postaje narodni sabor, te bira Riessera za svog potpredsjednika. Kad je godinu dana kasnije bilo upražnjeno mjesto u hamburškom Višem sudu, izbor je pao na Riessera. Židov, zamalo pedesetgodišnjak, kojemu su svojedobno uskratili pravo na advokaturu, postao je prvi sudac židovske vjere u Njemačkoj.

Riesserova karijera završila je 1862. kada je propala njegova kandidatura za reizbor u gradski parlament. Obolio je od raka i 22. travnja 1863. umro je u Hamburgu kao neženja. U nekrologu je pisalo: „Njegovo polazište bilo je *droits de l'homme*, neotuđiva ljudska prava: jednaka prava i dužnosti u svim javnim poslovima; s tog je polazišta gledao na ravnopravnost Židova u državi i na istim principima tražio načine borbe protiv svih sličnih nejednakosti.“

Pravnički gledano Riesserova je borba bila uspješna. Od 1971. za Židove je u čitavoj Njemačkoj važila jednakopravnost. Pa ipak je pesimistični Heinrich Heine sa svojom skepsom na koncu imao pravo. 1933. njemačka je kultura izgorila u plamenu. Ali to nije bio Riesserov poraz nego njemačka sramota.

Peter Rawert^{*3/}

(S njemačkog prevela: **Vlasta Kovač**)

*1/Danas gradska četvrt u Hamburgu, nekad pod danskom krunom. Zbog ograničenja u naseljavanju Židova u Hamburgu, što je vrijedilo do 1864, mnogi Židovi naselili su se u Altoni koja se u 17, 18. i 19. stoljeću razvila u jak centar židovskog života i učenosti. Danski Holstein imao je niže poreze i propisivao manje ograničenja i nameta židovskoj zajednici nego vlasti u Hamburgu.

*2/Nacionalna skupština u Frankfurtu od 18. svibnja do 31. svibnja 1848. bila je održana u crkvi sv. Pavla (Pauluskirche). To je bio prvi slobodno izabrani parlament njemačkih zemalja nasljednica Svetog rimskog carstva. Skupštinari su donijeli ustav koji je predviđao uspostavljanje konstitucionalne monarhije. Pruski kraj Friedrich Wilhelm IV odbio je, međutim, ponuđenu mu nasljednu carsku krunu pod uvjetima koji su bitno ograničavali njegovu vlast, te je tu krunu nazvao „psećom ogrlicom“... Parlament je iz Frankfurta preselio u Stuttgart, ali nije dugo opstao. (op. prev.)

*3/Peter Rawert je bilježnik i publicist

ODJECI

Stara i nova Danica

U broju 1 (veljača 2015.) pod naslovom *O ulozi Židova u gospodarskoj povijesti Hrvatske* izašao je članak urednice Vlaste Kovač, odlično napisan mali dragulj istraživačkog rada. Pored mnogih gospodarstvenika, graditelja i bankara na tlu Hrvatske do početka Drugog svjetskog rata, autorica članka spominje i Adolfa Schwarza Daničića, generalnog direktora tvornice Danica u Koprivnici i završava rečenicom: “Ali tko danas još mari za Adolfa Schwarza Daničića?”

Učili su me u djetinjstvu da ne treba rečenice započinjati sa zamjenicom *ja*. Pa ipak ću reći: Ja marim! Jer Adolf je bio brat moje bake. Otići ću korak unatrag i ispričati nešto

o Adolfovim roditeljima, o mojem pradjedu i prabaki, Miroslavu i Klementini Schwarz koji danas počivaju na zagrebačkom groblju Mirogoj.

Dr. Miroslav Schwarz, kako na spomeniku kičeno piše, bio je kraljevski podžupanijski liječnik, rođen u Velikoj Kanjiži 1826. godine, a umro u Zagrebu 1884. Zanimljivo je kako su ti moji praroditelji dospjeli u Zagreb. Kao mladi liječnik radio je u Budimpešti pri austrougarskoj željeznici u vrijeme kad se počela graditi željeznička pruga od Beča do Zagreba. Pradjed i prabaka su se tako selili iz grada u grad, kako je gradnja pruge napredovala, a u svakom se gradu rodilo poneko dijete, ukupno ni manje ni više njih trinaestoro. Zagreb im se valjda učinio najugodnijim, pa su u njemu i ostali živjeti.

Troje djece umrlo je već u dojenačkoj dobi, a neka koja su se rodila prije selidbi, dakle u Ugarskoj, ostala su tamo i živjeti sve do 1919. godine kad je tamo izbila komunistička revolucija predvođena Belom Kunom i kad su se Židovi počeli osjećati nesigurno.

I tako je moja baka s dvije kćerke, mojom majkom i tetom, dospjela iz Budimpešte u Zagreb, gdje ju je zaštitnički dočekao stariji brat Adolf, tada već imučan čovjek.

U mojem stanu visi na zidu dnevnog boravka jedna vrlo blijeda fotografija na kojoj što stoji, što sjedi jedanaestoro ljudi: deset pristalih muškaraca i žena i jedna stara gospođa u sredini. Slika je blijeda jer je snimljena 1910. godine, na 70. rođendan prabake, a njoj s desne strane sjedi Adolf, koji je preuzeo ulogu pater familiasa: pradjed je u to vrijeme već bio mrtav. To je dakle desetero braće i sestara čije su pozicije u obitelji strateški podijeljene. Otto (djed moje jedine zagrebačke sestrične Mire) postao je liječnik, da brine o zdravlju roditelja i braće; Adolf, poduzetnik da brine o financijama obitelji; jedna od kćeri se ne udaje, jer mora ostati uz roditelje. Za ostale ne znam kakve su im bile životne putanje. Najmlađoj kćeri Sylviji, mojoj baki, bila je dodijeljena umjetnička karijera: postala je vrsna pijanistica u Budimpešti.

Pred tom sepija fotografijom svako jutro stanem i kažem: "Dobro jutro ujače Adolf, hvala ti!" Vlasta Kovač je precizno opisala kako je "na čelu tvornice bio izvanredno vješt poslovni čovjek, financijski stručnjak i industrijalac Adolf Schwarz Daničić (1861-1929)." Adolf je upravljao vrlo uspješnom tvornicom Danica u Koprivnici, koja je proizvodila umjetna gnojiva i sumporne kiseline, kao i rafinerijom u Budimpešti i tvornicom za preradu sumpornih derivata u Bosanskom Brodu. Silni kapital koji je ostvario velikodušno je dijelio sa članovima obitelji, pa je tako svakoj nećakinji, kad bi se udavala, davao 100.000 dinara. Tako su moja majka i moja teta došle do miraza, kako je to u ono doba bilo gotovo obavezno za svaku udavaču. Ne znam kako su moji roditelji potrošili za ono vrijeme popriličnu svotu, ali mamina sestra je tu svotu uložila u gradnju kuće na Cvjetnom naselju u Zagrebu u kojoj sada stanujem. I zato, dakle svakog jutra pozdravljam ujaka svoje majke.

Tvornica Danica je ugašena uskoro nakon Adolfova odlaska iz nje i zatim za vrijeme Drugog svjetskog rata doživjela sramotnu metamorfozu u ustaški logor. Adolf Schwarz se inspirirao njenim imenom i poput mnogih Židova u ta-

dašnjoj Jugoslaviji, radi uspješnijeg poslovanja promijenio prezime u Daničić. Adolfa nisam upoznala jer je umro 3 godine prije mog rođenja, ali ipak sam za njega učinila jednu sitnicu. Otišla sam na groblje Mirogoj i pitala trebam li nešto platiti za održavanje arkade u kojoj je pokopan, jer nitko od njegovih potomaka više ne živi u Hrvatskoj, pa mi je rečeno da je kao "ugledni građanin oslobođen pristojbe", ali da na ploči sa njegovim imenom nedostaje jedan zavrtanj. Taj sam zavrtanj dala ručno izraditi. Ta gdje bi se moglo kupiti nešto što se industrijski proizvelo prije 90 godina?

Preostaje mi još da kažem nešto o Adolfovim nasljednicima. Imao je dvoje djece, sina Fritza (kao svaki prvorođeni dobio je ime djeda Miroslava) i kćerku Lolly. To dvoje je naslijedilo silno bogatstvo i raskošno živjelo između Beča i Zagreba. Lolly je sve do Drugog svjetskog rata navraćala k nama, silno elegantna i donosila mi igračke "za navijanje": bilo je to predbaterijsko doba i pokretalo ih se pomoću ključića koji je navijao oprugu, pa bi se autići, pajaci i mali bubnjari (jednog sam sačuvala do današnjeg dana) kretali i izvodili vratolomije 2-3 minute. Poslije rata Lolly više nismo vidali. Fritz se u Beču oženio austrijskom Židovkom i dobio sina Ivicu, ubrzo se rastao i preživio rat u emigraciji. Po završetku rata vratio se u Zagreb, u prelijepu kuću na Mažuranićevu trgu, ali mu život u komunizmu nije odgovarao, pa s prvom alijom iselio u Izrael 1948. godine. Njegova bivša žena Liesl je sa sinom Ivicom, mojim vršnjakom, pobjegla odmah poslije Anschlusa u London. Ivica se konačno promijenio u Ivana, doktorirao na londonskom sveučilištu matematiku i preuzeo mjesto sveučilišnog profesora u Aberystwythu (Wales). Oženio se Engleskinjom Felicity s kojom ima troje djece. I to bi bili posljednji Daničići, koliko znam. Ukoliko oni nisu istim prezimenom nastavili dinastiju.

Ali ime Danica i dalje živi. Na mjestu koprivničke tvornice Adolfa Daničića danas stoji vrlo uspješna tvornica Podrav-

Adolf Schwarz Daničić (1861-1929) fotografija iz 1910.

ka, a njezina tvornica kćerka, naknadno je izgrađena 1995. godine, pod imenom Danica i kako saznajem, izvozi prehrambene proizvode u 19 zemalja.

Nada Yuill

Židovi Ogulina u Drugom svjetskom ratu

Talijanski okupator nije ustašama i nacistima dopustio Holokaust

Gotovo svi ogulinski Židovi preživjeli su Drugi svjetski rat, zahvaljujući ponajprije talijanskim vojnim vlastima, koje su ih, odbivši ih predati ustašama i Nijemcima, u studenome 1942. prebacile u svoje logore, u kojima im život nije bio ugrožen, a iz kojih su se, u jesen 1943., nakon kapitulacije Italije, pridružili narodnooslobodilačkom, partizanskom pokretu

Piše: Mihael Sobolewski

Nakon razvojačenja Vojne krajine 1873.godine Ogulin postaje središte Ogulinsko-slunjskoga okružja i zatim Modruško-riječke županije (1886-1918) i time privlačno mjesto za ulaganja u pojedine gospodarske aktivnosti. Ovaj mali krajiški gradić smješten na povoljnom saobraćajnom pravcu (željeznička pruga Zagreb - Rijeka) i s okolicom bogatom kvalitetnim šumama bit će i poželjna destinacija za pojedine židovske trgovce i male industrijske poduzetnike. Upravo zahvaljujući maloj židovskoj skupini i njihovom ulaganju u trgovinu i industriju ovo mjesto prerast će vojno-krajinsku učmalost i postati živahnije gospodarsko sre-

dište. Do Prvoga svjetskog rata podizanje ogulinske trgovine može se zahvaliti Ljudevitu i Leopoldini Misner. Oni su u centru mjesta otvorili nadaleko čuvenu trgovinu željezarijskom robom, što je ovome poljoprivrednome i stočarskom kraju bilo od velike pomoći i koristi. Ova trgovina opskrbljivala je prostrano područje željezarijskim proizvodima, a naročito je u njoj bilo živahno srijedom, kada je bio sajmišni dan. Nadalje, u Ogulinu bile su na glasu i trgovine mješovitom robom braće Goldner. U to vrijeme Židovi su bili osnivači i prvih malih industrijskih pogona, a riječ je o proizvodnji soda vode u vlasništvu Ignata Breiera i knjigo-

veznici Ladislava Stattina. Zagrebački poduzetnici Heller i Pollak izgradili su u Ogulinu prvu parnu pilanu i u njoj zapošljavali veći broj radnika.

Cjelovitije činjenice o broju Židova u Ogulinu moguće je doznati iz popisa stanovništva iz 1921. i 1931. godine. Naime, prema prvome popisu u Ogulinu i ogulinskoj općini je živjelo 55 stanovnika «izraeličinske» vjeroispovijedi,¹ a prema drugome popisu svega 20 stanovnika.²

Samo dan nakon proglašenja «nezavisne Države Hrvatske» (od 29. travnja 1941. imat će službeni naziv Nezavisna Država Hrvatska) od strane Slavka Kvaternika kao «zamjenika Poglavnika i Zapovjednika cjelokupne vojne snage» imenovan je za izvršitelja ustaške vlasti za cijeli kotar Ogulin dr. Lovro Sušić. Tu će vlast obnašati samo nekoliko dana tj. od 11. do 16. travnja 1941, kada ga je Poglavnik Države Hrvatske Ante Pavelić imenovao ministrom gospodarstva.³ Ogulinske ustaše organizirali su A. Paveliću svečani doček prigodom njegova prolaska kroz mjesto 13. travnja 1941. na njegovu putu iz Italije u Zagreb. Tom se prigodom navješćivao teror nad neprijateljima hrvatskoga naroda i «čišćenja» istih.⁴ Konsolidaciju ustaških vlasti u Ogulinu i na kotaru Ogulin usporile su postrojbe talijanske Prve brze divizije koje su okupirale to područje 15. travnja 1941. Okupatorske vlasti najprije su dozvolile da se postojeća oružnička postaja u Ogulinu pojača s 35 ustaša u uniformama, a zatim je 22. travnja 1941. karabinjerski kapetan Del Ninno razoružao oružništvo i ustaše, te su karabinjeri preuzeli sve sigurnosne ovlasti. Protiv toga čina protestirao je povjerenik Glavnoga ustaškog stana Jurica Marković,⁵ a odgovoreno mu je, da na okupiranim područjima isključivo vrijede samo talijanski zakoni.⁶

Nakon potpisivanja Rimskih ugovora 18. svibnja 1941. između Italije i NDH bio je i ugovor o određivanju granica, kao i onaj o reguliranju vojnih odnosa. Između ostaloga, Ogulin je prestao biti okupirano područje, a cjelokupnu civilnu vlast uspostavila je NDH. Stacionirane talijanske postrojbe na području NDH smatrale su se prijateljskim snagama.⁷ Do lipnja 1941. godine imenovane su niže strukture vlasti, a zatim je uspostavljena i Velika župa Modruš.

Ustaška provedba rasnog zakonodavstva

Usporedo s tim administrativnim procesom otpočelo se je s masovnim uhićenjima Srba i provedbom rasnoga zako-

Frankopanska kula u Ogulinu koristila se je kao zatvor. U nju su Talijani zatvorili grupu uhićenih Židova u Ogulinu 1. studenoga 1942.

nodavstva. Židovi su bili obilježeni oznakama, ograničeno im je kretanje i prijetilo im se uhićenjima, a genocidne mjere protiv Cigana (Roma) izvršene su 1942. godine. S većim uhićenjima, prije svega Srba, otpočele su ustaške vlasti već tijekom svibnja 1941. godine. Tako Komanda kraljevskih karabinjera sa sjedištem u Rijeci, u svom izvješću od 3. lipnja 1941., između ostaloga, konstatira, da je do tada na području Ogulina uhićeno 475 osoba od kojih je 45 ubijeno.⁸

Poticaj za daljnje provođenje protusrpskih i protužidovskih aktivnosti pružio je i veliki narodni zbor održan u Ogulinu 3. lipnja 1941. Na ovome zboru održanom pred oko 12.000 osoba iz Ogulina i okolnih sela govorili su župnik Ivan Mikan, Jurica Marković i ministri Lovro Sušić i Jozo Dumandžić. J. Dumandžić u svom opširnom govoru, između ostaloga, posebno je istakao sljedeće:

«Donešeni su mnogi korisni zakoni, kao Zakon o čistoći rase i dr. Unutrašnji neprijatelji hrvatskog naroda, koji su ga isisavali i koji su u prošlim vremenima s njegovim neprijateljima bili združeni, kao što su Židovi i ostali - za uvijek su onemogućeni.»⁹

Mala skupina ogulinskih Židova živjela je u velikoj neizvjesnosti. Ograničeno im je slobodno kretanje, obilježeni su židovskim znakovima, a u njihove trgovačke radnje postavljani su ustaški povjerenici. Među prvima nalazio se je na udaru Viktor Misner, vlasnik trgovine željezarijskom robom, a koji je inače bio oženjen Hrvaticom Zlatom rod. Perušić, fotografkinjom. Pred opasnošću da bude uhićen uspio je pobjeći u Sušak i tamo se sakriti kod dr. Zdravka Kučića.¹⁰ U talijanskoj policijskoj dokumentaciji nalaze se detaljnije činjenice o Viktoru Misneru. Rođen je 24. listopada 1897. (Ludovika i Leopoldine rod. Fishoff), a u rujnu 1941. interniran je u logor Nereto (provincija Teramo), a zatim u logor Sanginesio (provincija Macerata). Na dan 14. veljače 1944. još se je nalazio u logoru.¹¹ Nakon oslobođenja iz logora uključio se je u narodnooslobodilački pokret i bio je prevodilac u odnosima sa savezničkim vojnim i političkim krugovima u Italiji.

Dana 28. kolovoza 1941. u Zagrebu je uhićen ogulinski Židov Filip Schleifer (Davida i Flore rod. Mandl), rođen 1909. u Ogulinu, po zanimanju je bio privatni namještjenik. Odveden je u sabiralište na Zavrtnici, a odatle 10. rujna iste godine u jasenovački logor. Bio je jedan od rijetkih logoraša koji je u tom logoru proveo sve godine njegova postojanja. Sudjelovao je u probou logoraša 22. travnja 1945. i uspio preživjeti. Već 24. svibnja 1945. dao je pred Komisijom za utvrđivanje ratnih zločina u Zagrebu iskaz u kojem opisuje svoje uhićenje, život u logoru i probou iz njega.¹²

Talijanska vojska preuzima vlast

Spas za ogulinske Židove bila je talijanska reokupacija Druge talijanske zone početkom rujna 1941. godine. U tu zonu, između ostalih, pripadao je i Ogulin. Interese NDH na području Druge talijanske zone zastupalo je Upravno povjereništvo sa zadatkom da «usklađuje cjelokupnu građansku upravu u pogledu javnog mira i poredka s vojno-obrambenom djelatnošću druge Armate talijanske vojske».¹³ Komanda Druge talijanske armije izdala je 7. rujna 1941. proglas stanovništvu o preuzimanju vlasti, ponašanju stanovništva, predaji oružja i mogućim sankcijama.¹⁴ Talijanska vojska razoružava i hapsi pojedine ustaše i u Ogulinu, a one koji nisu uspjeli pobjeći, zatvara u zatvor u Frankopanskoj kuli u Ogulinu. Žele se prikazati kao zaštitnici progonjenoga srpskoga stanovništva, vezati ga uz suradnju s talijanskom vojskom, što će se kasnije ogledati u potpori četničkom pokretu. Isto tako iskazuju naklonost prema maloj skupini Židova u Ogulinu koja se neznatno uvećava s nekoliko židovskih prebjega s područja NDH pod isključivom vlašću ustaša. Međutim, talijanske vlasti bile su rigorozne prema sudionicima narodnooslobodilač-

Javno suđenje Jurici Markoviću za ratni zločin održano u Ogulinu 1949. godine.

koga pokreta bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Nadalje, nisu pružale talijanske vlasti nikakvu zaštitu Ciganima (Romima) i prepustili ih na nemilost ustaškim vlastima. Tijekom svibnja 1942. godine ustaške vlasti u Ogulinu pohapsile su sve Rome s područja općine Ogulin (Galge, Desmerice, Puškarić Selo i Slopek Selo) ukupno 127 osoba (od toga je bilo 65 djece u starosti od dva mjeseca do 14 godina). Početkom lipnja 1942. odvedeni su u logor u Jasenovac, gdje su ubijeni, osim desetak snažnijih muškaraca koji su odvedeni od strane Nijemaca na rad u Njemačku.¹⁵ Bez obzira što su ogulinski Romi bili katolici niti jedan svećenik nije ih ni pokušao zaštititi.

Za djelovanje narodnooslobodilačkoga pokreta u Ogulinu zaslužni su i pripadnici židovske zajednice u Ogulinu. Zbog nedostatka liječnika vlasti NDH bile su prisiljene na izvjesno vrijeme tolerirati njihovo zapošljavanje. Tako početkom 1942. godine upućuju na rad u Ogulinsku bolnicu dr. Emanuela Weissa (rod. 11. V. 1914. u Daruvaru, sin Josipa i Margarete rod. Neumann), vježbenika X. činovničkoga razreda.¹⁶

Približno u isto vrijeme uputile su u Ogulin vlasti NDH i veterinar dr. Josipa Gostla (sin Adolfa i Hermine rod. Singer), rođenoga u Varaždinu 10. studenoga 1889. U ogulinskoj sredini vrlo brzo uključili su se u ilegalni narodnooslobodilački pokret. Koristeći svoje mogućnosti kretanja i kontaktiranja s ljudima, posebno su se isticali u prikupljanju sanitetskoga materijala, obavještajnim radom i rasturanju partizanske štampe. U svoj rad uključili su i Židove Oskara Cerovskoga, trgovačkog pomoćnika Huga Goldnera i Kolomana Wagmana (sin Josipa i Marije) rođenoga 1924. u Ogulinu, gimnazijalca.¹⁷

Uhićeni od Talijana i prebačeni u Kraljevicu

Komanda Druge talijanske armije, ne želeći da se s područja Druge talijanske zone izruče Židovi vlastima NDH i Trećega Reicha, izvršile su njihovo uhićenje i u Ogulinu i otpremili ih u koncentracijski logor za civile. Na koji način se je izvršilo ovo uhićenje moguće je saznati iz opširne zapisničke izjave Julija Goldnera od 3. rujna 1945. i iz kraće izjave Huga Goldnera od 13. rujna 1945. dane pred Komisijom grada Ogulina za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača.¹⁸ Prva grupa ogulinskih Židova je uhićena 1. studenoga 1942., a uhićenje su izvršili karabinjeri pod zapovjedništvom poručnika Giuseppea Lazzara i komandanta kraljevskih karabinjera kapetana Aiella D'Orra. Tada su uhićeni dr. Josip Gostl, njegova supruga Ruža i kćerke Nada i Lea (Seka), Josip Wagman, njegova supruga Marija (Hrvatice) i kćerke Nada i Đurđa, te Edo Švarc, Paula Švarc i Elza Tirkel. U ovoj je grupi uhićena i hrvatska porodica Wolf od četiri člana, rodom s područja Delnica. Uhićeni su mogli ponijeti samo najosnovnije osobne stvari, a njihovi stanovi su bili zapečaćeni. Odvedeni su u zatvor u Frankopansku kulu u Ogulinu i tu zadržani nekoliko dana.

Druga grupa ogulinskih Židova 1. studenoga 1942. stavljena je u kućni

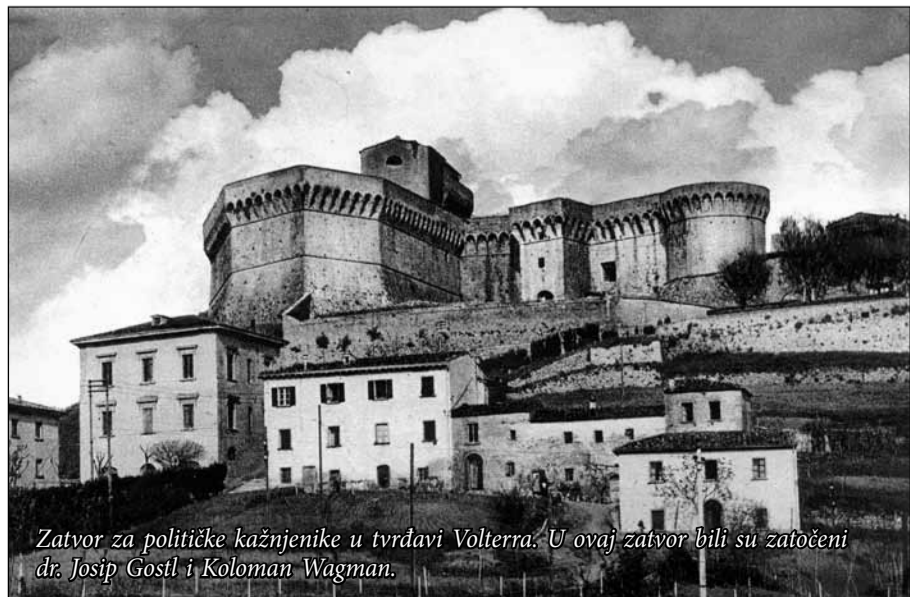
pritvor, a pred njihovim stanovima stražarili su karabinjeri. U kućnom pritvoru bile su sljedeće osobe: Julijus Goldner, Flora Goldner, Ana Goldner, Hugo Goldner, Elza Goldner, Vlado Goldner, Jelica Goldner, Zdravko Goldner, Vlasta Goldner, Josip Diamant, Regina Diamant, Milan Liht, Cilika Liht, Josip Rendeli, Oskar Cerovski, Vera Liht, Šime Švarc, Milka Švarc, Branko Švarc, Hermina Švarc, Milan Švarc, dr. Emanuel Weiss, Josipa Weiss i Vlatka Weiss. Bilo im je zapovijeđeno da pripreme najosnovniju prtljagu jer će biti upućeni u Italiju, a pri tome nije se spominjalo odvođenje u logor. Talijanske vojne vlasti su ih uvjeravale da će im stanovi biti zapečaćeni, te da će se oni brinuti o sigurnosti njihove imovine, a njima će biti predani ključevi stanova.

Četvrtoga studenoga 1942. karabinjeri su s teretnim kamionom obilazili stanove Židova koji su se nalazili u kućnom pritvoru i zajedno s prtljagom su ih prevezli na željezničku stanicu u Ogulinu. Oni Židovi koji su bili smješteni u zatvor u Frankopanskoj kuli dopraćeni su pješice na istu željezničku stanicu i to pod jakom stražom karabinjera. Svi su zajedno ukrcani u vagone, a na svakim vratima vagona stajao je po jedan stražar, kako bi se onemogućio svaki pokušaj bijega. U zatvoru u Frankopanskoj kuli zadržan je dr. Josip Gostl, jer su talijanske vojne vlasti imale izvjesne činjenice o njegovim aktivnostima u ilegalnom partizanskom pokretu.

Dakle, 4. studenoga 1942. točno u 8 sati kompozicija vlaka je krenula prema Rijeci. Vlak se je zaustavljao na pojedinim goranskim željezničkim stanicama i u njega su se ukrcavali uhićeni Židovi koji su se sklonili u pojedina mjesta prebjega iz NDH na područje Druge talijanske zone. Riječ je o oko 250 uhićenih Židova. Za vrijeme putovanja talijanski karabinjeri ponašali su se korektno prema uhićenim Židovima. Istoga dana kasno uvečer vlak se je zaustavio u Škrpljevu, tada graničnom mjestu s Italijom. Tu su Židovi zajedno s prtljagom iskrcani i nakon dvosatnog čekanja ukrcani u pristigle talijanske vojne kamione i odvezeni u novouspostavljeni Koncentracijski logor za internirane civile u Kraljevici (Campo di concentramento per internati civili di Porto Re). Logor je tada bio u nadležnosti Intendanture Više komande oružanih snaga «Slovenia - Dalmacija» (Druga armija) kojom je komandirao brigadni general Umberto Giglio. Komandant logora u Kraljevici je bio rezervni kapetan talijanske vojske Ferrara, navodno apotekar iz Opatije.

Po dolasku u logor mnogi su bili suočeni s neugodnostima. O čemu je bila riječ možemo saznati iz navedenoga iskaza Julijusa Goldnera. On je izjavio sljedeće:

«Kod našega dolaska u ovaj logor bili smo sve naše kofere stavili na jednu hrpu, a nakon što smo poimenično prozivani uzimali smo svatko svoju prtljagu i s njome odlazili u baraku. Kako je svaki od nas imao sa sobom više kofera to je sa sobom u te barake uzeo od svojih stvari samo ono što je mogao ponesti, a kada se je kasnije povratio po ostale stvari, istih već nije bilo tamo. Meni je tom prilikom nestao jedan kožnati kofer, a mome bratu jedan zavežanj u kojem su bili jastuci i deke, dok je također i ostalima tom zgodom pofalilo puno stvari. Odmah iza ovoga žalili smo se dežurnom oficiru u logoru, koji je obećao poveljenje istrage, koja nije uopće provedena premda smo to nekoliko puta tražili.»¹⁹

Zatvor za političke kažnjeneke u tvrđavi Volterra. U ovaj zatvor bili su zatočeni dr. Josip Gostl i Koloman Wagman.

Kao što je već istaknuto, među ogulinskim Židovima bio je uhićen i liječnik dr. Emanuel Weiss. On je dobro govorio talijanski, te je uspio nagovoriti zapovjednika kraljevičkoga logora, da ga se pusti otići u Ogulin po liječnički pribor, kako bi mogao liječiti internirce. S tim u vezi je upućen u Ogulin, ali u pratnji dva karabinjera. U Ogulin su doputovali 20. prosinca 1942, a suradnici narodnooslobodilačkoga pokreta osigurali su mu uspješan bijeg. Karabinjeri u svom izvješću mogli su samo konstatirati «da se je udaljio izbjegavajući karabinjersku pratnju».²⁰

U listopadu 1942. došlo je do provale u skojevsku organizaciju u ogulinskoj gimnaziji. Među uhićenima je bio i Koloman Wagman i zatvoren u zatvor u Frankopanskoj kuli. Nakon provedenih istražnih radnji zajedno s drugim uhićenim omladincima, a u tu grupu je uključen i dr. Josip Gostl, odvedeni su u zatvor u Rijeku. Dana 23. veljače 1943. osuđeni su od Vojnoga suda Više komande «Slovenija - Dalmacija» (2. armija) zbog sudjelovanja u aktivnostima «partizanskih bandi» na 18 mjeseci zatvora.²¹

Nakon presude upućeni su na izdržavanje kazne u tvrđavu Volterra, gdje su kaznu izdržavali politički osuđenici. Krajem 1943. godine oslobođeni su iz logora ogulinski omladinci, a među njima i Koloman Wagman, a početkom 1944. godine i dr. Josip Gostl.

Zatočeni, ali neugroženih života

Život ogulinskih Židova u kraljevičkom logoru bio je težak kao i svih drugih židovskih interniraca, ali im nije bio ugrožen život. Takav će se nastaviti i u logoru Kampor na otoku Rabu, pošto su kraljevički internirci u prvoj polovici srpnja 1943. evakuirani tamo. Sve je to dobro prezentirano u relativno bogatoj povijesnoj literaturi te ovom prigodom nije potrebno na tu činjenicu posebno ukazivati. Nakon proglašenja kapitulacije Italije dobro organizirani logoraši u Kamporu razoružali su talijanske stražare i u logoru podigli partizansku zastavu s crvenom petokrakom.²²

Nakon što je Glavni štab NOV i PO Hrvatske 17. rujna 1943. zapovijedio Štabu 13. primorsko-goranske divizije o evakuaciji i zbrinjavanju interniraca s otoka Raba i ogulinski Židovi upućeni su preko Senja i Jablanca u unutrašnjost Hrvatske. Mnogi od njih uključeni su u narodnoos-

lobodilački pokret, a nemoćni i bolesni stacionirani, gdje je to u ratnim uvjetima bilo moguće. Nakon oslobođenja Ogulina 10. travnja 1945. najveći dio ogulinskih Židova vratio se je u grad. Našli su od strane ustaša temeljito opljačkane stanove i poslovne prostore. Tako je samo trgovcima braći Goldner opljačkana imovina u vrijednosti od 4,7 milijuna predratnih jugoslavenskih dinara. Zahvaljujući mnogim sretnim okolnostima ogulinska židovska zajednica imala je neznatne ljudske gubitke. Od interniranih osoba ustaše su ubile Floru i Herminu Goldner na Velebitu 1944. godine²⁴, a od boraca NOV-a je poginuo Viliam Švarc (Šime) potpukovnik prigodom njemačkoga desanta na Drvar 25. svibnja 1944. Preživjeli morali su otpočeti od nule.

- 1 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god., Sarajevo 1932, str. 274.
- 2 Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske 1939-26.VIII. - 1940, Zagreb 1940, str. 74.
- 3 Narodne novine, Službeni list Države Hrvatske, Zagreb, 17.IV.1941, god. 105, br.4, str.1.
- 4 Mihael Sobolevski, Drežnica 1941, Ogulin 1970, str.22-23.
- 5 Jurica Marković je bio jedan od najistaknutijih ustaških djelatnika u Ogulinu i na području Velike župe Modruš. Rođen je 1883. godine u Ogulinu, a završio je učiteljsku školu u Petrinji. Umirovljen je 1919. godine i nešto kasnije je radio na unapređenju gospodarstva u Ogulinu putem Gospodarske sloge. Do 1939. je bio član Hrvatske seljačke stranke, a zatim je pristupio ustaškom pokretu. Na propagandi ustaških ideja tijesno je surađivao s Lovrom Sušićem i svećenikom Ivanom Mikanom. U NDH je najprije povjerenik Glavnoga ustaškoga stana, a zatim u lipnju 1941. imenovan velikim županom Velike župe Modruš sa sjedištem u Ogulinu (kotarevi: Slunj, Ogulin, Vrbovsko i Delnice). Na toj je dužnosti bio sve do 10. travnja 1941. Nakon toga je prijeko Karlovca i Zagreba emigrirao u Italiju. Tamo je uhićen od strane Engleza 16.IV.1946. i izručen je vlastima FNRI 2.VIII.1948. Istranije radnje nad njim je provodilo Opućništvo UDB-e za kotar Ogulin. U svojim iskazima dao je brojne činjenice o ustaškom pokretu, osobama koje su u njemu sudjelovale, te o zlodjelima i teroru ustaša nad nepoćudnim osobama i narodima. Tijekom 1949. godine suđeno mu je javno u Ogulinu i osuđen je zbog ratnoga zločina na kaznu smrti i izrečena kazna je izvršena.

- 6 Izvješće Krilnog oružničkog zapovjedništva od 4.V.1941, Arhiv Ministarstva narodne obrane FNRI u Beogradu, reg.br.16/1-l,k.85.
- 7 Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti Kraljevine Italije 1941., Beograd 1969, tom XIII, knj.1, str. 60-64.
- 8 Državni arhiv u Rijeci (i dalje: DAR), fond: Riječka prefektura, k. 2119.
- 9 Novi list, Zagreb, 4.VI.1941, br.36, str.9.
- 10 Mihael Sobolevski - Mladen Urem, Dr. Zdravko Kučić, Sušačka revija, Rijeka 2011, br.76, str.74.
- 11 DAR, fond: Questura, k.689.
- 12 Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (i dalje: HDA), fond: ZKRZ-GUZ 1312/45, k.5.
- 13 HDA, fond: NDH, inv.br. 2028.
- 14 Vidi bilješku 7, str.374-378.
- 15 Mihael Sobolevski, Konzultirani dopunske izvori, Naše teme, Zagreb 1986, god. XXX, br.9, str. 1284-1286.
- 16 HDA, fond: NDH, inv.br.10071; DAH, fond: Questura, k.775.
- 17 Slavko Magdić, Ogulin u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1981, str. 51-56, 73, 77, 86, 117.
- 18 HDA, fond: ZKRZ-GUZ 2235/21, k.12.
- 19 Isto.
- 20 DAR, fond: Questura, k.775; Mihael Sobolevski - Slavko Magdić, Ogulin u radničkom pokretu i NOB, Karlovac 1971, str.101.
- 21 S. Magdić, n.dj., str.117-120.
- 22 Vidi o tome opširnije: Ivan Kovačić, Kampor 1942-1943. Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na Rabu, Rijeka 1988, str.294-318.
- 23 Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, Beograd 1957, tom V, knj. 19, str. 249-250.
- 24 Mihael Sobolevski, Stradanje petero Židova na Velebitu 1944, Novi Omanut, Zagreb, ožujak - lipanj 2009/5769, br.93-94, str.5-6.
- 25 S. Magdić, n.dj., str.215.

(Mihael Sobolevski je doktor povijesnih znanosti, autor knjiga i napisa o suvremenoj povijesti Hrvatske uz veći broj eseja, studija i članaka o povijesti Židova od kojih je dio objavljen i u Novom Omanutu. Živi u Rijeci.)

Miris ladina na Balkanu Laura Papo Bohoreta

Piše: Jagoda Večerina

Velika književnica, pjesnikinja, borac za ljudska prava, dramaturginja, skupljačica sefardskoga folklornog blaga, majka, sestra i kći. Toliko samozatajna kako samo veliki ljudi mogu biti. Nastojanjem da sačuva ono malo preostalog sefardskog kulturnog nasljeđa zadužila je svoj sefardski narod, zadužila je također književni i kulturni svijet u Bosni, u Sarajevu, gdje je pokopana 1942. godine, međutim - gle apsurdne zna se ni gdje joj je grob.

Bile su ratne godine, za Židove sprovođa nije ni bilo. Toliko se borila za malog, siromašnog, ratovima i neimaštinom uništenog čovjeka, a ostala gotovo nepoznata, cijenjena jedino u užem krugu književnih znalaca s ovih područja.

Sefardska priča u Bosni počinje u 16. stoljeću, kao rezultat stravičnog poteza vladajućih struktura u Španjolskoj: prvo su 1492. godine Katolički kraljevi Ferdinand Aragonski i Izabela Kastiljska osvojili Granadu, posljednje muslimansko uporište, te time preuzeli vlast u cijeloj tadašnjoj Španjolskoj; nakon toga su dali tri mjeseca španjolskim Židovima - Sefardima, da odluče: ili će ostati u Španjolskoj i preobratiti se na katoličku vjeru, ili moraju otići iz Španjolske. Tri mjeseca bilo je toliko kratko razdoblje da su mnogi Sefardi svoje kuće prodavali za daleko manji iznos od njihove stvarne vrijednosti, na primjer za prijevozno sredstvo-magarca, jer vremena nije bilo za pregovaranje. Iste te godine kad su Sefardi morali bježati iz svojih domova, moreplovac i đeneveški trgovac Kristofor Kolumbo također je krenuo na put: krenuo je prema Indiji, otkrio nove zemlje, omogućio

Portret Laure Papo Bohorete

Španjolskoj stjecanje velike moći i bogatstva. I tako su i Sefardi i Kolumbo gotovo istovremeno putovali morima, samo s različitim nadanjima i strahovima. Makar bi se, prema teoriji Dr. Abrahama Haima, profesora povijesti na Sveučilištu u Tel Avivu i jednog od najvećih međunarodnih specijalista u proučavanju porijekla židovske zajednice u Španjolskoj, moglo raditi i o posve neočekivanim, ali zajedničkim strepnjama: on, naime, tvrdi da je Kolumbo također bio Sefard, prvenstveno zbog obilježavanja datuma na svojim pismima hebrejskim brojevima. Isto tako, u privatnim pismima koja je pisao svome sinu Diegu, Kolumbo uključuje dva hebrejska slova koja se i danas koriste, a znače „uz Božju pomoć“.

Bježeći iz Španjolske jedan dio Sefarda došao je do Osmanskoga carstva. Tadašnji osmanski Sultan Bajazid II zaželio im je dobrodošlicu, otvorivši im širom vrata svih svojih gradova jer je njegovo carstvo upravo vapilo za srednjim, intelektualnim slojem stanovništva i za obrtnicima. Čudio se kako netko može protjerati ljude koji su bili marljivi, obrazovani i kulturni i bez kojih jedna država teško može

prosperirati. Sljedećih desetljeća Sefardi se naseljavaju u Istanbul, Solun, pa tako sredinom 16. stoljeća dolaze u Bosnu koja je u to vrijeme bila provincija Osmanskoga carstva. S obzirom da nisu poznavali jezik, živjeli su prilično izolirano od ostalog stanovništva, ali slobodni, uz autonomiju svoje religije, sudstva i obrazovanja. Tako su Sefardi i Bosanci živjeli svoje paralelne živote, ispreplitane svakodnevnim događanjima, potrebama i susjedskim potrebama, zajedno i blizu jedni drugima, ali uz jezičnu barijeru. Naime, u ostalim europskim zemljama, posebno u Italiji, Francuskoj, Nizozemskoj...Sefardi su se jezično asimilirali. Romanski jezici slični su španjolskom, a i većina Sefarda je poznavala talijanski i francuski jezik. U Osmanskom carstvu to nije bilo moguće: turski s jedne strane, slavenski jezici s druge strane, Sefardima su bili potpuno nepoznati. To je razlog što je u Bosni, toj zabačenoj osmanskoj provinciji, židovsko-španjolski jezik toliko dugo opstao. Međutim, tijekom stoljeća vremena se mijenjaju, Osmansko carstvo slabi. 1878. godine Austrougarska „oslobađa“ Bosnu donoseći nove zapadnjačke trendove bosanskom narodu. Otvaraju se škole na bosanskom jeziku, miješaju se i isprepliću zapadnjačka i istočnjačka kultura sa sefardskom tradicijom koja se, zahvaljujući velikom utjecaju zapadnjačkog načina života, pomalo asimilira i gasi.

U Sarajevu između modernizma i tradicije, istoka i zapada

Tu, u takvom izmiješanom Sarajevu, između istoka i zapada, između modernizma i tradicije, u obitelji siromašnog trgovca Jude Leona Levija i njegove žene Estere rađa se Luna Levi. Otac obitelji Juda u Sarajevu nije baš bio uspješan kao trgovac, pa tako 1900. godine otac, majka i kći Luna sele u Istanbul. Djevojčici Luni odmah su po dolasku promijenili ime u modernije i internacionalno - Laura. Luni-Lauri taj je boravak donio veliku priliku za obrazovanjem. Naime, osam godina tijekom boravka u Istanbulu Laura je pohađala međunarodnu francusku školu za Židove „Alliance Israélite Universelle“. Ostale njezine sestre (Nina, Klara i Blanki) nisu imale tu sreću da se školuju. Jedino je najmlađa sestra Riki, talentirana balerina, zahvaljujući stipendiji kulturnog društva La Benevolencija i Bohoretinoj financijskoj pomoći, otišla na plesnu akademiju u Beč.

Osam godina u Istanbulu je prošlo, obitelj se vraća u Sarajevo, jednako siromašna kao i prije, samo mnogobrojnija. Kako bi pomogla svojim, Laura daje instrukcije iz francuskoga, latinskoga i njemačkoga jezika. Daje satove i iz glasovi-

ra. Uz Laurinu pomoć njezine sestre Nina, Klara (poslije im se pridružuje i Blanki-majka poznate književnice Gordane Kućić) otvaraju u Sarajevu salon šešira "Chapeau Chic Parisien".

Odmah po povratku u Sarajevo, dakle sa 17 godina, uvidjevši kako se pomalo zaboravlja sefardska tradicija i folklor, Laura počinje skupljati pjesme, priče, romanse i sefardske poslovice. Osim bavljenja sefardskom tradicijom i folklorom, Laura prevodi i adaptira djela francuskih autora - Jules Verne *Les enfants du Capitaine Grant - Las kriaturas del Capitan Grant /Djeca kapetana Granta*, Mme Emile de Girardin *La joie fait peur - Alegria espanta - /Veselje plaši/*. Nije željela zaboraviti ono što je u Istanbulu naučila, stoga piše i dramu na francuskom jeziku: *Elviru*. To je jedina drama koju nije napisala na židovsko-španjolskom. Pokazuje veliko poznavanje francuskog jezika.

Laura piše pjesme, skuplja sefardsko folklorno i kulturno blago, piše drame, organizira rođendanska slavlja u obitelji, ali prekretnica u njezinom socijalnom angažmanu bio je članak "Die südslavische Frau in der Politik" /Južnoslavenska žena u politici/, objavljen 1916. godine u bosanskim novinama *Bosnische Post*, tiskanim na njemačkom jeziku, gdje je Jelica Bernadzikowska Belović jedno poglavlje svoga članka posvetila sefardskoj ženi u Bosni. Opisuje je kao ženu odanu tradiciji koja vjerno čuva patrijarhalne vrijednosti i koja je neobrazovana. Laura se s time ne slaže: tjedan dana kasnije u istim novinama objavljuje članak: "Die spanolische Frau" /Sefardska žena/, s namjerom davanja realnije slike sefardske žene, njezine uloge u obitelji, njezinih nedostataka, ali i vrlina.

Iste, 1916. godine, Laura se udaje za Daniela Papu, 1918. godine rađa svojega prvog sina Leona, a godinu dana kasnije Bar-Kohbu, Kokija. Nažalost, bračna idila Laure i Daniela nije dugo trajala: Daniel ima sve većih duševnih problema: najvjerojatnije pati od PTSP-a jer je kao vojnik sudjelovao u prvom svjetskom ratu. Smještaju ga u zatvorenu psihijatrijsku ustanovu. Laura Papo ima 28 godina. Ima dvoje male djece i ostaje potpuno sama. Sljedećih nekoliko godina nije ni književno, ni folklorno-skupljački, a ni socijalno angažirana. Slobodno vrijeme provodi zarađujući za život i brinući se o svojim sinovima.

Žene se moraju školovati

Laura se ponovno aktivira 1924. godine, reagira na nostalgičnu priču Avrama Romana Bukija „Dos vizinas in el kortižo“ /Dvije susjede u dvorištu/, u časopisu *Jevrejski život*. Avram Romano Buki izmišlja razgovor između dviju susjeda, Lea i Bohorete. Susjede ležerno razgovaraju o svakodnevnim događajima, poznanicima i prijateljima, a ono što je Lauru posebno razljutilo bilo je što je jedna od susjeda, Lea, tvrdila kako škole uništavaju mlade žene jer one u želji da se obrazuju više ne žele ni glačati, ni kuhati, ni prati rublje, ni šivati, a ni ugađati svojim muževima.

Opet kao u slučaju s člankom Jelice Bernadzikowske Belović, već u sljedećem broju istoga časopisa Laura objavljuje članak „Madres“ /Majke/ i potpisuje ga pseudonimom Bo-

horeta. Oštro se obrušava na Bukija i na njegovu konzervativnost. Prvi put piše članak u novinama na židovsko-španjolskom jeziku. Prema pretpostavci Dr. Eliezera Pape, pseudonim Bohoreta izabrala je upravo zato da se čitatelji identificiraju s jednom od susjeda iz Bukijeve priče.

Tijekom čitavog svog života, u svim svojim djelima, književnim i dramskim, Laura Papo-Bohoreta ostat će vjerna idejama iz članka „Madres“: žene se moraju školovati, a ne baviti se samo kućanskim poslovima. Razlog tome je što se moraju prilagoditi tadašnjoj aktualnoj, ali i budućoj situaciji u kojoj će žena morati raditi kako bi preživjela. Ona je vrlo dobro znala o čemu govori, isključivo zahvaljujući svojem obrazovanju uspijevala je sasvim sama podizati svoje sinove.

Na temelju članka iz 1916. godine, odgovora Jelici Bernadzikowskoj-Belović, na nagovor Dr. Vite Kajona, velikog sarajevskog intelektualca, govornika i autora, Laura Papo Bohoreta 1931. godine piše monografiju *La muher sefardi de Bosna /Sefardska žena u Bosni/*. To je do sada jedino objavljeno i izdano Bohoretino djelo. Dr. Muhamed Nezirović njezinu je monografiju preveo na bosanski jezik, tako da danas to Bohoretino djelo može upoznati veći broj čitatelja (Connectum-Sarajevo, 2005.). Za prijevod Bohoretine monografije, Španjolski kralj Juan Carlos I. dodijelio je Dr. Neziroviću odlikovanje „Isabel la Católica“, kao zahvalu za izuzetni doprinos širenju sefardske kulture.

Bohoreta u knjizi detaljno opisuje vrline i mane sefardske žene, običaje, način odijevanja, kuhanja, opisuje način pripreme za razna razdoblja i događaje, bitne za sefardsku ženu i njezinu obitelj: vjenčanje, rođenje djeteta, starenje, smrt, naglašavajući da opisuje tradicionalne vrijednosti jer se one ne smiju predati zaboravu, ali istovremeno potičući žene da se prilagode aktualnoj situaciji i prihvate zahtjeve što ih pred njih stavljaju moderna dolazeća vremena.

Tridesetih godina 20. stoljeća Laura Papo Bohoreta iznimno je aktivna: napisala je 7 drama: 3 folklorne slike - jednočinke: *Avia de ser /Bilo nekad/*, *La pasensija vale mučo /Strpljenje para vrijedi/*, *Tiempos pasados /Prošla vremena/*, jednu običajnu dramu u tri čina: *Ožos mios /Oči moje/*, te tri drame socijalnoga sadržaja u tri čina: *Shuegra ni de baro buena /Svekrva ni od blata dobra/*, *Ermandat Madrasta el nombre le abasta /Bratstvo Mačeha, ime dovoljno govori/* i *Esterka*. Dr. Eliezer Papo upravo *Esterku* smatra njezinim najzreljim djelom. Esterka traje gotovo 5 sati, u njoj se pjeva, pleše, recitira... Bohoreta na glasoviru prati sve romanse i narodne plesove. Kroz cjelokupni Bohoretin dramski opus iz tih tridesetih godina provlači se jedna ista misao i namjera: kroz uobičajene, česte slike u svakoj obitelji

podučiti žene kako prevladavati tekuće financijske i socijalne probleme, kako zadovoljiti potrebe i prema obitelji i prema društvu, ukratko: kako preživjeti u tadašnjoj nimalo lakoj situaciji, u krizom pogođenoj Bosni. Svaka žena može istovremeno biti majka i raditi izvan kuće, bez grižnje savjesti, paralelno poštujući sefardsku tradiciju. Ne smijemo zaboraviti činjenicu da je Bohoreta živjela na Balkanu, u razdoblju prije, za vrijeme i poslije prvog svjetskog rata, te između dva rata, u razdoblju velike svjetske ekonomske krize i u vrijeme fašističkih progona Židova.

Bohoreta je pokazala veliku snagu da usred krize misli na sve žene i djecu, sve pogođene obitelji, isto tako i na svoju obitelj i svoju djecu, da pomaže svojim sestrama, maj-

ci i ocu. Uspjela je nakon smještaja njezinoga supruga u psihijatrijsku ustanovu ne izgubiti vjeru u život. Tijekom cijelog svog živoga ona radi, piše, skuplja folklornu građu, pruža podršku ženama i motivira ih da budu supruge, imaju djecu, poštuju tradiciju, ne zaboravljaju običaje svojih majki i baka, ali da istovremeno budu svjesne doba u kojem žive i pokušaju mu se prilagoditi. Ona nije feministkinja u smislu jednakih prava muškaraca i žena, nego u smislu buđenja svijesti u ženi o snazi koju posjeduje i koja joj treba da izdrži i ustraje u ostvarenju svih svojih ciljeva, da čita, piše i razvija svoju osobnost, da se zanima za umjetnost. Nipošto nije željela tvrditi da ženi nije mjesto u kući, naprotiv: pokušavala je ono što žene danas, više od sto godina nakon prvih Bohoretinih djela, pokušavaju pomiriti na neisključiv način: brigu o obitelji, odgoj djece, obrazovanje i rad. S tim da Bohoreta smatra kako su obitelj i obrazovanje od presudnog značaja za razvoj žene, a rad je samo produkt tadašnje ekonomske situacije u Bosni.

Dakle, nije to feminizam tipa izjednačavanja svih prava, poslova i dužnosti između muškaraca i žena, već prilagodba bosanske žene na moderna vremena u kojima je teško preživjeti na dostojni način bez sudjelovanja žena u financijskom boljitku svake obitelji.

Laura Papo Bohoreta svoj život je živjela za druge, promicala je ideje koje nam se i danas čine naprednima, a umrla je sama, skrivena u bolnici katoličkih sestara milosrdnica 1942. godine, ne znajući da su joj obojicu sinova ubili ustaše na putu za Jasenovac.

(Dr. sci. Jagoda Večerina profesorica je francuskog i španjolskog jezika. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu doktorirala je na temi *Folklor u službi kazališta, kazalište u službi folklo- ra, dramski opus Laure Papo Bohorete.*)

TJEDAN ŽIDOVSKJE KNJIGE

Pismo iz Londona JBW – Jewish Book Week

Zašto su Karl Marx i Stefan Zweig ponovno tako zanimljivi generaciji čiji pogledi bi trebali biti usmjereni u 21 stoljeće, zašto su nacizam i Holokaust još uvijek tako aktualne teme i kako pisac A.B. Yehoshua doživljava današnji Izrael.

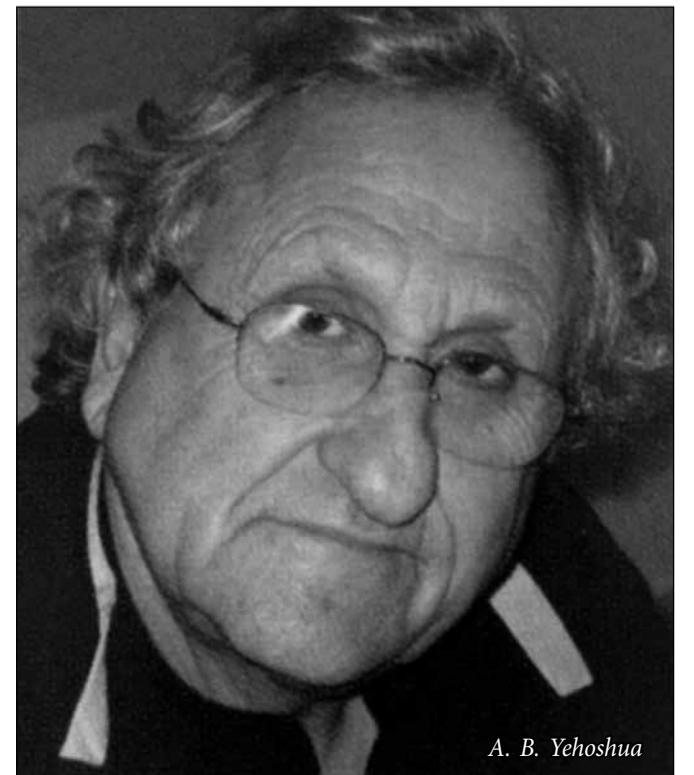
Londonski Tjedan Židovske knjige, posljednjih nekoliko godina održava se u modernoj staklenoj palači novina "The Guardian" i "Observer" na Regent kanalu, nedaleko brojnih novih zdanja niknulih na ogromnom gradilištu, u okviru preobrazbe nekad zapuštenih i zloglasnih četvrti, oko danas obnovljenih stanica King's Cross i St Pancras u sjevernom Londonu. Filmske projekcije i neke promocije u sklopu programa tjedna održane su u Židovskom muzeju u obližnjem Camdenu.

Premda svečano otvoren u ritmu jazz melodija posvećenih muzičkim genijima Georgea i Ire Gershwinu ovogodišnji Jewish Book Week (21. veljače do 1. ožujka 2015.) nije uvijek prolazio u istom laganom raspoloženju. Svjetska finacijska kriza izbori u Izraelu i europski antisemitizam u porastu bili su stalno prisutne teme. Uz to su tu uvijek čudesne priče preživjelih stradalnika Holokausta čija su strašna iskustva neiscrpno vrelo novih knjiga. Danas ne samo druga, već i treća generacija održavaju živim plamen sjećanja na Holo-

kaust. Za vrijeme tjedna knjige bila je dodjeljena nagrada Chaim Bermant za novinarski rad Marcu Wietzmanu za pisanje o porastu antisemitizma u Francuskoj koju mu je uručila britanska glumica Moreen Lipman.

U znaku Karla Marxa

Na problematiku krize kasnog kapitalizma izgleda kao da su mnogi našli odgovore u djelima Karla Marxa zbog čega su mu organizatori posvetili nekoliko seansi. Možda zvuči kao oksimoron činjenica da se u središtu globalnog kapitalizma revitalizira i sve više cijeni mišljenje njegovog najboljeg analitičara i kritičara za čiji život i djelo interes sve više raste. Štoviše u okviru programa naslovljenog "Veza očeva s kćerima", uz Freuda, Junga, suvremenog engleskog povjesničara Simona Schame i njihovih kćeri predstavljena je kritički odlično pozdravljena biografija „Eleanor Marx“, rad povjesničarke kulture i spisateljice Rachel Holmes. Revolucionarka, socijalistička agitatorica i feministkinja Ele-

A. B. Yehoshua

anor je bila najdraža Marxova kćer. Na engleski je prevela Flaubertovu Madame Bovary, predstavila u Londonu i režirala Ibsenovu „Lutkinu kuću“ i to u slobodno vrijeme kad nije redigirala očeva politička djela.

Kako je u kratkom vremenu od sedam dana održano preko sedamdeset promocija i razgovora mogu izvjestiti samo o nekoliko. Međutim, organizatori su obećali u dogledno vrijeme staviti na svoju web stranicu video snimke većeg djela programa ovogodišnjeg Tjedna židovske knjige.

Prve nedjelje tjedna knjige ovdje poznati politički komentator lista „The Guardian“, Johnatan Freedland razgovarao je s piscem i povjesničarom Johnatanom Sperberom o njegovoj novoj biografiji Karla Marxa, naslovljenoj „Jedan život iz 19. stoljeća“ („A 19 Century Life“) pozdravljenu od kritike kao izvrsno lociranje Marxa u njegovo vrijeme. Freedland je prvo upitao autora u kolikoj je mjeri Marxova biografija relevantna danas, poglavito u vezi sa svjetskom krizom. Sperber drži da je najbolje razmatrati je s povijesnog stajališta, jer kako pokazuje podnaslov njegove biografije, „Jedan život 19. stoljeća“, ovaj se pisac koncentrirao na vrijeme u kojem je živio Marx radije nego na marksizam i njegove sljedbenike u 20. stoljeću. Inspiriran Francuskom revolucijom Marx je gledao u prošlost premda je dobro znao da je Pariška komuna fenomen srednje klase, pa, kaže Sperber, nije razmatrao pitanje budućnosti.

Marxova je obitelj bila židovskog porijekla iz Trieru u Njemačkoj gdje se Karl i rodio. No prije njegova rođenja 1818., da bi mogao obavljati pravničku praksu njegov je otac prešao na protestantizam. Još u Njemačkoj, prije nego što je uslijed svojeg revolucionarnog djelovanja morao emigrirati, mladi Marx nije napredovao u akademskom smislu, ali je bio cijenjen na račun svog temeljitog istraživačkog rada i novinarske vještine polemiziranja. Uz sve ostalo što je napisao, cijeli je život ostao redovni dopisnik New York Daily Tribunea.

Poznato je da je Marx finacijski do kraja života bio ovisan o Engelsovoj pomoći. Njihova suradnja i prijateljstvo datiraju još prije Marxova izbjeglištva i prije nego što se Engelsu pružila prilika da svoj obiteljski posao industrijalca vodi iz Manchestera. Ne samo da su bili prijatelji već su zajedno i pisali, a Engels je napisao prvu verziju Komunističkog Manifesta. Svom je prijatelju bio odan u tolikoj mjeri da je u jednoj kriznoj obiteljskoj situaciji tvrdio da je on otac djeteta Marxove kućne pomoćnice. Iz publike je netko dodao da je to dijete kasnije postalo poznati sindikalni funkcioner, no da se ne može pronaći ni njegova fotografija, a nema ni podataka o njegovom porijeklu. Čak ni Engelsona finacijska pomoć nije dostajala za pokriće Marxovih troškova, jer su on i njegova obitelj uvijek bili u novčanoj stisci. Engels je plaćao njegova putovanja na politička žarišta u Španjolskoj, Francuskoj, Belgiji i Švicarskoj. Marx je čak svoju je ženu poslao u Njemačku, da bi nagovorila obitelj da mu pošalju novaca. No Sperber pobija bilo kakvu sugestiju da je bio grub s Jenny i tvrdi da je Marx bio uzorni otac obitelji, a ponekad je puzao na sve četiri noseći unuke u igri na leđima. Sve tri kćeri je gimnazijski školovao u vrijeme kad je sveukupno u cijeloj Engleskoj samo tisuću djevojčica imalo taj privilegij.

Premda je bio izvanredni politički analitičar i povjesničar, za života je ostao nepoznat u Londonu. Na konferencijama je bio oštri diskutant, a svoje bi izlaganje uljepšavao sarkastičnim humorom. Nije bio dobar govornik jer je sporo napredovao u engleskom. Čak nakon pet godina boravka u Londonu nije bio u stanju sudjelovati u konverzaciji na večerama. Njegovo bradato lice, loše higijenske navike i guturalni njemački akcent nisu privlačili obožavatelje. Njegovi su ga prijatelji od milja nazivali Moor. Kad su stigli u London, cijela obitelj s troje djece i poslugom, smjestili su se u maloj sobi u Sohou. U jednom pismu Marxova supruga Jenny primjećuje da za tu sobicu mjesečno plaćaju više nego li za najveću kuću u Njemačkoj. Kad se finacijsko stanje malo popravilo obitelj se preselila u sjeverni dio grada, u Kentish Town. Svih dvadeset godina života u Londonu, kad nije bio na sastancima, Marx je provodio u biblioteci Britanskog muzeja. Tu je skupio većinu materijala za svoj opus magnum „Das Kapital“, pisan na njemačkom. Posljednja dva toma uredio je i izdao Engels. Marx je rekao da bez njega taj posao nikad ne bi bio u stanju privesti kraju.

Bolovao je posljednje godine života i umro 1883. sa 65 godina. Autoru biografije bila su upućena mnoga zanimljiva i znalački upućena pitanja iz publike, čest slučaj za vrijeme Tjedna židovske knjige. (op. p. za ovaj dio članka o Marxovoj biografiji poslužile su mi bilješke mog prijatelja Petera Falusha)

„Nestala“ u ratnom Berlinu

O sjećanjima Marie Jalowiec Simon pod naslovom *Gone to Ground*, (njemački original *Untergetaucht*, u slobodnom

hrvatskom prijevodu *Život u podzemlju*) razgovarao je Herman Simon s kulturnom aktivistkinjom Lisom Apignanesi. Univerzitetka profesorica filozofije i autorica mnogih knjiga, majka Hermana Simona sve do pred kraj 1990-tih nije svom sinu pričalao tome kako je preživjela rat u Berlinu. Na to ju je privolio tek pred sam kraj njenog života, stavivši pred nju na stol magnetofon i tako bilježeći njezina sjećanja. Prvo se nećkala, ali kad se počelo odmatati klupko sjećanja svojom je pričom ispunila 77 magnetofonskih vrpca pričajući 900 sati. Ovo kazivanje vlastitih sjećanja produžilo joj je život za devet mjeseci. Umrla je kad je došla do kraja priče. Herman Simon je majčina sjećanja tada objavio kao knjigu.

Kao mlada djevojka iz obrazovane građanske berlinske židovske obitelji nakon očeve smrti 1941, kao svi Židovi, bila je na popisu za deportaciju na Istok. Imala je 19 godina i odlučila je nestati u Berlinu. Obratila se nekim odanim prijateljima koji su je skrivali i povezali sa drugima koji bi je nastavili skrivati ili joj osigurali noćenje jednu dvije noći. I tako sve do 1945. Radila je u tvornici Siemens, bila je dio robovske radne snage, kao slabo plaćena manuelna radnica na proizvodnoj traci šarafa i matica za šarafe. Nacistički vlasnik tvornice znao je da je Židovka ali ju nije denuncirao. Vjerojatno zato jer njen lik nije odgovarao njegovoj predodžbi o Židovima stvorenoj nacističkom propagandom. Za Židove koji su se skrivali po Berlinu od nacista, bježeći od hapšenja i deportacija, postojao je metaforički naziv „podmornice“ odnosno *Unterseeboote*. Izvan zakona, stalno u pokretu, uvijek u potrazi za prenočištem, hranom i skloništem, planirajući svako kretanje, oprezni što i s kim govore. Svaka kriva riječ ili krivi korak mogli bi ih izdati i koštati života. No Marie naglašava da se često zaboravlja da je Berlin prije dolaska nacizma na vlast bio i crveni grad u kojem je sva lijevo orijentirana populacija poslije 1933. obezakonjena i krvnički proganjana. Tome usprkos uvijek je bilo i lijevih simpatizera. Da bi preživjela izvan zakona na ulicama Berlina, kretala se u svijetu podzemlja, kriminala, lopova i prostitutki. U nacističkoj državi, koja je bila kriminalna tvorevina, mnogi od onih koji su joj pomogli preživjeti bili su navikli kršiti zakone, dok je visoko moralnim građanima koji sakrosantno poštuju zakon tako nešto izgledalo nedopustivo i stoga nemoguće. U mnogo situacija pomogla joj je njena mladost jer se ponekad morala poslužiti svojim tijelom kao plaćom za noć zaštite. Kad se završio rat dugo se nije ništa promijenilo. Kao mnoge Berlinjanke i nju su silovali ruski vojnici, no preko toga se moralo dalje, moralo se nastaviti živjeti. Kasnije je studirala filozofiju i postala sveučilišna profesorica. Preživjevši rat s ostalima u Berlinu odlučila je ostanu u Njemačkoj i nije otišla u Izrael. Kasnije je pisala da joj ponos nije dozvolio da napusti zemlju plinskih komora jer je to bila i njena zemlja i u njoj se moralo izgraditi novo društvo.

A.B. Yehoshua o današnjem Izraelu

Felix Posen Fondacija za širenje i podršku židovske kulture sponsorizirala je na ovogodišnjem tjednu knjige predavanje poznatog izraelskog intelektualca i pisca A.B. Yehoshue s temom kako se danas židovska kultura odražava kroz prizmu suvremenog izraelskog društva i koje su kulturne posljedice nedavnih izraelskih društvenih i političkih previranja. Yehoshua je otvorio razgovor anegdotom o inicijalima svog imena A.B. odnosno Alef Bet. Rođen u Palestini imao je 12 godina 1948. kad je ostvarena država Izrael. Kako tada nije znao engleski dopao mu se nadimak „Bully“ koji je dobio u školi, pa ga je zadržao čak kad je kasnije saznao da riječ *bully* znači siledžija. Pamti dobro uzbuđenje oko rođenja države Izrael i njenih osnovnih demokratskih postavki i premisa. No danas se pita, kao i mnogi u Izraelu i izvan njega, može li Izrael opstati? Mnogi misle da će Židovi opstati, ali da za sto godina Izrael ne će postojati. Takav odgovor sve se češće dobiva i u samom Izraelu, a to je novi fenomen. On sam također sumnja, svjestan da su Židovi doživjeli dvostruki neuspjeh u vođenju države i ujedno snošenju odgovornosti za nju. Isto tako je svjestan da bi prestanak postojanja države Izrael značio i marginalizaciju Židova općenito. Problem za Židove je Bog koji im je rekao da moraju biti posebni i da je to njihovo poslanje. Drugi problem je ideja normalnosti. Protokol vlade 1948. sastavljen je jedan dan nakon arapskog napada u ratu kojim je rukovodio Ben Gurion. Postavilo se odmah etičko pitanje da li je ista cijena rata kad ga vode Židovi ili ako ga vode Britanci? Međutim kad se danas pitamo za cijenu rata s Gazom, moramo razumjeti sistem poreza židovske države. U Ben Gurionovo vrijeme postojao je optimizam izgradnje nove države usprkos svim preprekama. Danas tog optimizma više nema jer se idejom o dvije države optimizam izgubio. Tek sada shvaćamo, kaže Yehoshua, i to nakon što smo doveli Židove iz cijelog svijeta i pomiješali ih s Palestinskom

državom, da je ideja postavljena krivo u samom judaizmu. On nam daje identitet putem teksta, a to je teško primjenljivo na identitet prema teritoriju. Naprosto se radi o dvostrukom sistemu vrijednosti. Recimo kakve su vrijednosti našeg pravnog sistema kad se sukobljavamo s korupcijom u policiji ili na visokim političkim funkcijama? Kakav je sistem u priključenim teritorijima s drugačijim vrijednostima? Nije li okupacija usporediva s kolonijalizmom jer nas opravdava da radimo što hoćemo. Većina Izraelaca ne može shvatiti da je palestinska država u interesu Izraela. Kad je situacija takva, pitanje je zašto više Izraelaca ne emigrira? Obračajući se londonskoj publici Yehoshua traži pomoć od dijaspore u razumijevanju židovske kulture i njenom širenju u glavama Izraelaca, jer ono što je Izrael danas to nije dobra priča. On pledira na nas da se ne udaljujemo od Izraela. Odustajemo od Izraela i odlazimo na Limude, kaže on, a Limud je tekst. Sam po sebi tekst je u suštini prepreka jer sve sudi kroz prizmu povijesti, dok ostajemo slijepi za realnost. Zar nismo naučili ništa od povijesti kad dvanaest miliona europskih Židova nisu vidjeli realnost i opasnost od Holokausta? Govoreći hipotetički, Yehoshua primjećuje da bi mnogi Židovi, da su ozbiljno shvatili opasnost od antisemitizma u Europi već nakon Balfourove deklaracije mogli doseliti u Palestinu i stvaranje židovske države tada ne bi bilo tako teško. Zašto smo opet danas slijepi na opasnost? Razlog postojanja Izraela je u tekstu, ali tradicija prema tekstu više ne dostaje. Potrebno je gledati u budućnost. Tekst nas obogaćuje ali da li nam otvara oči da bismo gledali realno i shvatili opasnost? Felix Posen fondacija nastoji u tome pomoći jer pruža duboki uvid u izraelsku problematiku s premisom da se ne može uzeti državu Izrael za gotovo i onda zatvoriti oči. Prijetnja Izraelu od Irana je ozbiljna stvar i Yehoshua pledira na dijasporu da se ne udalji zato što Izrael ima problema. Kao drugo savjetuje da proučimo dokumentaciju države Izrael. Treba vidjeti što je u njoj dobro, kakav je etički kod vojske, usporediti s drugim sistemima sistem socijalnog uređenja i kakav je goli život u državi Izrael, pa onda reći što ne valja. Dijaspore mora potvrditi Izraelu da je židovski identitet mogućnost i da židovska država za taj identitet nije bitna. Jer danas je u Izraelu židovski život po američkom ukusu, a to djelomično a ne stvarni život. Jer pisci kao recimo Saul Bellow smatrali su se američkim piscima. Pisali su na engleskom za američku publiku. Savjetuje nam da učimo hebrejski, kako bi to stvarno postao jezik svih Židova, jer on to još nije. Dovodi ga do oćajanja činjenica da američki Židovi, kao ovce, bez razmišljanja slijede izraelsku politiku. To je velika šteta jer po mnogo čemu Izrael ima dobru priču. Ekonomija je dobra. Nezaoplenosti nema a kulture je i previše. Kritičan je prema stranci Likud jer ne želi zaniijekati pravo građanstva Arapima. Na dijasporu pledira da bude kritična i da ne pruža izraelskim političarima bezuvjetnu podršku od straha da bi mogli naštetiti državi Izrael.

Stefan Zweig na kraju svijeta

U asocijaciji s Austrijskim Kulturnim Centrom u Londonu američki autor George Prochnik predstavio je biografiju Stefana Zweiga viđenu iz perspektive 21. stoljeća „Nemogućeg egzila: Stefan Zweig na kraju svijeta“ (Impossible Exile: Stefan Zweig at the End of the World). Prochnikovo zanimanje za biografiju austrijskog klasika motivirala je sličnost egzilantskih sudbina njegovih roditelja i sudbine Stefana Zweiga u Novom svijetu. Preko roditelja iz prve ruke znao je što znači gubitak jezika i vlastite sredine. Kao drugo zaintrigiralo ga je nepoznavanje djela Stefana Zweiga u anglosaksonskom govornom području. Tek prije dvije ili tri godine počeli su se pojavljivati prijevodi i ponovo štampati njegova djela kao „Jučerašnji svijet“ na engleskom. Ovakvo nepostojanje predstavljalo je misterij i samome Zweigu o čemu je pisao u „Jučerašnjem svijetu“, gdje sebe vidi kroz prizmu nekadašnjeg otmjenog života prije 1. svjetskog rata, između dva rata i u doba nadolaska fašizma. „Jučerašnji svijet“ napisao je u rekordnom roku i objavio u New Yorku 1942. Bio je to Zweigov oproštaj sa svijetom koji više nije postojao. Samo 3 mjeseca kasnije izoliran i osamljen, na kraju svijeta, u malom brazilskom gradu Persepolisu, zajedno sa svojom mladom ženom Zweig je počinio samoubistvo. Prema njegovim riječima njegovo zadnje djelo došlo je „iz ponora oćajanja u kojem danas poluslijepo bauljaju naše deformirane i slomljene duše.“

U razgovoru s američkom književnicom Ericom Wagner, George Prochnik je pričao o svom istraživanju počevši od ogromnog književnog značaja i popularnosti Stefana Zweiga prije njegova odlaska iz Beča 1934, šest mjeseci po dolasku Hitlera na vlast u Njemačkoj. Oduvijek naviknut na priznanja i divljenje publike, ovom elegantnom prototipu bečkog stila, gubitak domovine, okruženja i jezika na kome je stvarao teško je padalo. Kao egzilant, bez svoje baze, poslije osam

godina lutanja, kad ni jednu zemlju nije mogao smatrati svojom, na Pen banketu za 1000 od nacizma izbjeglih književnika u New Yorku, Zweig se ispričao za svoj materinji jezik koji je postao jezik uništenja civilizacije.

Prije svog odlaska iz Austrije Zweig je bio najslavniji i najpoznatiji austrijski pisac, svjetski poznat i preveden na trideset jezika. 38 filmova snimljeno je prema njegovim djelima i scenarijima. 60 miliona njegovih knjiga prodano je u svijetu. Činilo se kao da ima dodir kralja Midasa, sve što bi taknuo postajalo bi bestseller. Od rane mladosti njegove pjesme, članci, kratke priče, romani, drugim riječima sve što bi pisao oduševljavalo je i kritiku i čitatelje. Istovre-

meno kad je njegova biografija bila objavljena u Americi snimljen je, u MGM produkciji, prema prema njegovom scenariju film o Napoleonovom šefu policije Fouchéu. U to je vrijeme već ogorčen uništavanjem civilizacije i austrougarske kulture koja je bila srž njegova bića, Zweig je u šali izjavio da je on jedan od deset pisaca na njemačkom koji si mogu priuštiti egzil. No kako nije nikad bio politički angažiran kao recimo njegovi prijatelji Thomas i Klaus Mann, ili drugi njegovi sunarodnjaci koji su nastavili antinacističko djelovanje i u izbjeglištvu nije nalazio olakšanje u izoliranosti kakvu sa sobom donosi život egzilanta. Jer kad je stigao u New York, nakon boravka u Francuskoj i

zatim kraćeg vremena u Engleskoj u Novom Svijetu je ovaj pisac jučerašnjice bio već zaboravljen. No danas, nakon sto godina u 21. stoljeću Stefan Zweig ima nam sto za reci.

U Londonu, ožujka, 2015.

Vesna Domany Hardy

(Vesna Domany Hardy, prevoditeljica i publicistica *Surađivala u glasilima žid. zajednice u Hrvatskoj, a u listovima Voice i Ha-kol objavila esej o braći Domany. Prevela je s engleskog jezika Tito. Biografija J. Ridleya (s V. Vasić-Janeković, Zagreb 2000) i Velika Britanija i Vis. Rat na Jadranu (1805. -1815.) M. S. Hardyja (Split 2006.) Živi u Londonu.*

Uz monografiju Daniela Zeca "Osječki kipari prve polovice 20. stoljeća - Leović, Živić, Nemon, Švagel-Lešić", MLU, Osijek, 2014.

Avangardni projekt Oscara Nemona

Oscar Nemon kipar je spomeničke plastike međunarodnog ugleda. Njegov projekt "Hrama univerzalne etike" iz 1933. idejno i vizualno koncipiran je za 21. stoljeće, te je nezaobilazan u globalnoj viziji suvremenosti.

Piše: Branka Hlevnjak

Prije osam godina, točno na Međunarodni dan muzeja 18. svibnja 2007. Moderna galerija u Zagrebu ponudila je javnosti na uvid novu stečevinu - Portret Sigmunda Freuda iz 1938., jedne u nizu bisti koje je Oscar Nemon modelirao za slavnog znanstvenika. Đurđa Petračić Klaić, muzejska savjetnica Moderne galerije piše o tome studiju i zahvaljuje dr. Alice Nemon Stuard, osnivačici i voditeljici Nemonove zaklade u Londonu za ovu donaciju. Uz izložbu u Židovskoj općini u Zagrebu posvećenoj Oscaru Nemonu koju je organizirala Lady Aurelia Young, kćerka Oscara Nemona, i još nekih pojedinačnih i parcijalnih priloga poput razgovora Vlastimira Kusika s Oscarom 1980., do knjige Daniela Zeca nije se sustavno pristupilo rekonstrukciji djela i djelovanja Oscara Nemona. Iako knjiga obrađuje još trojicu kipara, čiji su opusi pali u zaborav, prilog o Oscaru Nemonu, pokazuje svu ozbiljnost, veličinu, avangardnost i uspješnost Oscara Nemona, koji je svoj stvaralački vijek započeo vrlo mlad.

Oscar Neumann, Nemon, rođen je 13. ožujka 1906. u Osijeku od oca Moritza (Mavra) Neumanna i majke Eugenije rođene Adler. Maturirao je 1924. no godinu dana prije mature 1923. održao je prvu samostalnu izložbu zajedno sa slikarom Dušanom Slavičekom u dvorani Trgovačke škole (dvorazredne). Bila je to kiparska izložba s oko 13 radova koja je potvrdila veliki talenat osamnaestogodišnjeg Oscara. Autoportret Oscara Neumanna iz 1923. izduženog lica podsjeća na *Portrait Léopolda Zborovskog* iz 1918. Amedea Clementa Modiglianija (1884.-1920.), talijanskog umjetnika, također židovskog podrijetla, što govori da je Nemon (kako će si 1931. za života u Belgiji promijeniti prezime) bio upućen u moderne transformacije proporcija. Osobito svečano poluprofilno (egipatsko) držanje glave u odnosu na tijelo koje je *an face*, oblikovano u *Torzu mladića* iste 1923. preuzeo je po svojoj prilici od Ivana Meštrovića, kojeg je vrlo cijenio, te ophodio, i koji mu je preporučio Pariz kao mjesto umjetničkog školovanja.

Umjetničko školovanje Nemon započinje u Beču 1924./1925. kod Antona Hanaka, uglednog bečkog kipara, tadašnjeg profesora na Kunstgewerbeschule. Kod Hanaka je savladao tehniku direktnog klesanja u kamenu. Kao kipar portretista pročitao se zahvaljujući izvanrednom portretu glasovitog talijanskog baritona Domenica Viglione Borghesea (1924.). Bio je to reljef koji je modernom redukcijom uspio postići maksimalnu sličnost s pjevačem uhvativši ono unutrašnje stanje duha koje se ogleda na licu reljefa, sugerirajući autorovu narav i vrstu samodopadnosti.

Pored portretiranja za koje je dobivao narudžbe, Nemon je eksperimentirao s ekspresionizmom i nadrealizmom koji su tada bili u žiži stvaralačkih istraživanja. Iz toga je proizašao kip «Pastir» (1924.) koji disproporcijom (mala glava i snažno tijelo) ostvaruje upečatljiv nadrealni dojam. To više nije varijacija na temu Munckovog «Krika», niti ekspresija lica različitih traumatiziranih izraza, ponajmanje vitka secesijska (bizantsko-afrička) izduženost lica. Stješnjeni čovjek u pozi u kojoj obljubljuje vlastita stopala, i izdiže tu daleko premlu glavu s istegnute šije i golemog mišićavog tijela, u nekom stanju ekstaze, čini se nezaobilaznim primjerom za antologiju nadrealističkog kiparstva. Činjenica da se družio s Reneom Magritteom (da je navodno s njim dijelio neko vrijeme stan) dok je studirao na Kraljevskoj akademiji likovnih umjetnosti u Bruxellesu 1925./1927. ukazuje

na Nemonovo društveno kretanje koje je ga vodilo k avangardnim razmišljanjima. Napokon bio je uz Salvadora Dalija jedan od rijetkih autora koji su imali priliku portretirati Sigmunda Freuda (1931.), tog velikog «krivca» za pojavu nadrealizma u umjetnosti, nakon što je znanstveno pridao važnost podsvijesti.

U izvrsna ostvarenja u kojima se ogleda Nemonom konstruktivistički pristup oblikovanju sitne plastike spada i medalja «Trgovačko obrtničke komore u Osijeku - 1853.-1928». Način kako je komponirao simbole u kaotičnom ritmu koji smiruje nizom, umnožavanjem i perspektivnim smanjenjem, stavlja ovo ostvarenje uz bok dizajna aktualnog profesora na Bauhausu Vasilija Kandinskog. Ovom se rješenju može po uspješnosti i originalnosti koncepta dodati i rješenje za plaketu za sport «Victoribus Honos» iz 1929. U tom konstruktivističko-kubističkom duhu Nemon je napravio više plaketa među kojima američkog pilota Charlesa Lindbergha (1927.), Autoportret (1929.) kao i belgijskog kipara Pierrea de Soetea. Visoka razina ovih rješenja upravo su antologijski primjeri bauhausovskog usmjerenja, koja su do danas ostala mjerilo inovacije i kvalitete.

Visokom rangiranju portretnog kiparstva Oscara Nemona pridonosi činjenica da su upravo od njega naručivali portrete uglednika poput kralja Alberta, kraljice Elizabete II., Kraljice Majke, Dwighta Eisenhowera, Harrya Trumana, Marschala Montgomerya, Margarete Thatcher i drugih. Danas se, piše Daniel Zec, u Londonu nalazi nekoliko javnih spomenika među kojima je u knjizi reproduciran Winston Churchill (1874. - 1965.). Spomenik je nastao 1967. i vjerojatno postavljen 1969., dakle poslije smrti čuvenog političara s kojim se Nemonom upoznao 1951. i koji je pridonio njegovoj afirmaciji. Osim kiparskog znanja Nemon je posjedovao profinjenu opažajnost te je portretiranim znao naći onaj izraz koji je dolazio iz njihove unutrašnjosti (iz same ličnosti i njezinog karakera) a ne samo iz vanjštine. Tako je uhvatio živi, plastičan, izraz lica Winstona Churchilla modelirajući ga još 1956. predočivši ga prepoznatljivim, ali i ranjivim, mekim i ljudskim odlikama, a pritom nije idealizirao niti karikirao model. U spomeniku Churchill (1967.) cijela figura, pokretom, obradom, držanjem i sličnošću odlikuje se kiparskom suvremenosti i dinamikom te odražava novi odnos prema spomeničkoj plastici koja je (osobito kasnije pod utjecajem Georgea Segala) pretvarala junake u ljude i činila ih sugrađanima. U to doba radikalnog nihilizma koji se osobito osjećao u skulpturi mjera čovjeka (isticanje običnosti ljudi) postati će uzor. Nemonov spomenik Churchillu nije spomenik «vođi», niti nekom nadljudskom stvoru. U raskoraku (nervoznog hoda) s rukama o bok s kojima je rastvorio kaputić odijela, sa zabrinutim i prkosnim izrazom lica, sve to upućuje na vriednost spomenika, koji je preuzeo mjeru stvarnosti. Nemon prikazuje Churchilla kao čovjeka odgovornosti, onoga koji je u datom momentu povukao veliki teret suprotstavljajući se golemoj mašineriji fašizma. Iz kipa se čita lik mudrog političara i napokon intelektualca, koji je 1953. bio dobitnik Nobelove nagrade za književnost. Churchilla je portretirao više puta. Također je čuven njegov spomenik u sjedećoj pozi u Westerhamu (1969.). Sjedeća brončana figura položena je na kamen koji je, tako stoji u legendi, donirao za tu svrhu Nemonu, odnosno Londonu, „Marshall Tito“.

Mladi Nemon portretirao belgijskog kipara Pierrea de Soetea 1929.

Kada je riječ o spomenicima koji nisu zahtijevali portretiranje nego su općeg karaktera, kao što je spomenik palim žrtvama fašizma «Humanity» iz 1965. umjetnik si uzima više slobode i oblikuje spomenik u modernom neobvezujućem, apstrahirajućem obliku. Ovdje treba reći da je za Drugog svjetskog rata veći dio Nemonove obitelji ubijen u holokaustu, uključujući i njegovu majku i brata. Spomenik palim žrtvama fašizma imao je dakle i vrlo osobni biljeg. Otuda proizlazi simbolika rasta, uzdizanje vitkog tijela prema nebu u čijem se vrhu (kao u krošnji stabla) šire spojene ruke majke i djeteta. Slika sjećanja, lirski oblik obitelji, na čijim je korijenima i sam odrastao, djeluje začudno i sjetno, a opet svečano i lijepo. Asocijacija kipa na obelisk / svijeću ili svjetlost kojom svijetle novi životi, svakako djeluje optimistično, bez obzira (ili baš s obzirom!) na povijesnu tragediju i posvetu nevinim žrtvama fašizma. *Humanizam*, kako je umjetnik nazvao svoju skulpturu, čime je naglasio temeljnu, prečesto napuštenu odliku čovjekovu, bio je Osječanima suviše općenit pa su skulpturu preimenovali u *Majka i dijete*. Godine 2009. osječki park u kojem je postavljena ova skulptura nazvan je imenom Oscara Nemona.

Na sličan način na koji je oblikovan kip *Humanity / Majka i dijete* (1965.) oblikovao je Nemon spomenik *Per Ardua Ad Astra* podignut palim kanadskim pilotima i ženama RCAF u Torontu (1984.). Vitka figura, pojednostavljena do stupa uzdiže se prema nebu i svojom vertikalom nadmeće se s okolnim neboderima. Taj obelisk-stup simbol je čovjeka koji raširenih ruku uzdignutih visoko iznad glave nosi avion-pticu. Identifikacija, svečanost i memorijalnost sve je sadržano u ovom jednostavnom obliku, koji je opet na svoj način podignuta svijeća -svjetlost za one kojih nema (i one koji će doći na njihova mjesta). Koliko se Nemon dojmila vertikala koja se uzdiže na brdu Corcovado visoko iznad Rio de Janeira, *Krista Otkupitelja* autora Carlosa Oswalda i Paula Landowskog iz 1931., kolos visok gotovo 40 metara koji međutim u krajoliku djeluje poput sitne vertikale raširenih ruku, ili su ga nadahnula rješenja izduženih likova Alberta Giacomettija aktualnog umjetnika 1960.-tih, nije toliko bitno, koliko činjenica da je volio sažimanja i spomeničke vertikale.

Godine 1938. se zbog opasnosti od rastućeg fašizma sklonio iz Belgije u Englesku, gdje je ostao živjeti do svoje smrti 1985. u Oxfordu. Za izuzetna dostignuća Sveučilište St. Andrews mu je 1977. dodijelilo Počasni doktorat. Za katedralu u Canterburyju 1981. napravio je brončani reljef. Mnogo je toga što još treba prikupiti, objaviti i valorizirati vezano uz opus Oscara Nemona. Međutim, projekt *Hrama univerzalne etike* za koji je napravio 1933. model /maketu svrstava ga u red nezaobilaznih vizionara i avangardnih umjetnika koji je zaslužio punu pozornost javnosti i visoki tretman kritike. Daniel Zec citira o tom

projektu tekst iz *Politike* (Beograd) objavljen 1939. koji navodi postojanje Manifesta ovog pokreta "u kojem su izloženi svi principi na kojima bi se pokret trebao zasnovati. To su 'socijalna organizacija čovječanstva razočarano u totalitarne eksperimente; maksimum poštovanja individualne slobode ukoliko nije u suprotnosti s interesima zajednice; stvaranje takvih ekonomskih uvjeta koji će omogućiti čovjeku razvijanje maksimuma njegove moralne vrijednosti: čovjek discipliniran za rad u mladosti, slobodan u izražavanju svoje individualne zrelosti, socijalno zbrinut u starosti." Prvotna zamisao, vjerojatno ona iz 1933. je bila da se takav Centar / Hram univerzalne

etike, podigne u Palestini. Potom, vjerojatno u vrijeme pisanja citiranog teksta 1939. predviđa Nemon takav Centar / Hram u Engleskoj.

Postavljen na kružnoj stepenasoj platformi hram ima tri rampe i tri ulaza, koji se stepenasto penju od manjeg do najvećeg i najvišeg koji se iz zraka čini kao da se račva u neku vrsu svinutog ipsilona ili stilizirane ruke, koja blago obgrljuje sve prostore. Djeluje postmodernom, jednostavno i sugestivno kao model arhitekture koja čeka svoju izvedbu. A o samom sadržaju Hrama spomenuti tekst citira pokret koji je "oslobođen svih ideja o dominaciji i podređivanju, simbolizirajući pravo čovjeka da stvara civilizaciju osnova-

nu na uzajamnoj suglasnosti - njegov je najviši zadatak da služi približavanju svih rasa i vjera, što se uistinu ne smije miješati s pokretanjem kakve nove religiozne doktrine ili neke ideološke ili političke teorije."

Eto, nas u doba globalizacije i razlikovnosti, tolerancije i nenasilja, kao smjerovima civilnog društva, u doba kada Nemonovu ideju vidimo vrlo razumnom i razumljivom.

(Mr. sci. **Branka Hlevnjak** profesorica je povijesti umjetnosti, likovna kritičarka i novinarka. Autorica monografije o Veri Fischer.)

NOVE KNJIGE

Alexander Waugh (1963) je svestrani engleski autor i poslovni čovjek. Osim novinarstvom, karikaturom, glazbenom kritikom, komponiranjem, bavi se izdavaštvom, izradom digitalnih nosača zvuka i pisanjem knjiga. Njegova nedavna knjiga o jednoj od najbogatijih obitelji u bivšoj Austro-ugarskoj monarhiji, Wittgensteinovima, nedavno je prevedena i na hrvatski jezik u prijevodu Maje Šoljan i izdanju Vuković&Runjić.

Knjiga je galerija likova te vrlo bogate obitelji čiji preci su generacijama živjeli u Beču. Obitelj je koncem 19. stoljeća bila ne samo jedna od najbogatijih u monarhiji već se isticala po brojnim talentima svojih članova, ali isto tako po njihovoj ekscentričnosti, međusobnoj povezanosti zbog ljubavi prema glazbi ali i međusobnim trzavicama zbog imetka, slave i karijere.

Osnivač „dinastije“ je kontraverzni Karl Wittgenstein (1847 do 1913). Njegov djed Moses Mayer promijenio je prezime u Wittgenstein na temelju grada iz kojeg je došao. Njegov sin, Hermann Christian, Karlov otac, prešao je na protestantsku vjeru. Karl je u mladosti je bio buntovan i neuravnotežen. Pobjegao je od kuće da bi u udaljenim dijelovima svijeta obavljao vrlo različite poslove. Kada je „ispucao“ mladenački bunt, vratio se u Beč, završio tehničke studije i postao uspješni poslovni čovjek. Bavio se industrijom željeza i čelika, kupovao nekoliko tvornica i silno se obogatio. Bogatstvo je ulagao u nekretnine i umjetnine. Oženio se s Leopoldinom Kalmus čiji otac je bio češki Židov. S njom je Karl imao devetero djece, od kojih jedna kći umrla već u dojenačkoj dobi. I Karl i Leopoldina bili su židovskog porijekla, no kako su još njihovi očevi prešli na protestantsku vjeru, oni su to svoje porijeklo potpuno „gurnuli pod tepih“ i tek je dolazak nacističke Austrije 1938. donio neprilike njihovoj djeci i iznio na vidjelo to njihovo porijeklo.

Karl je po naravi bio grubi autokrat. Bio je dominantna ličnost obitelji i nastojao je uticati na svoju talentiranu djecu, pogotovo u izboru zanimanja. Želio je da barem jedan od njegovih sinova nastavi njegov posao u industriji čelika i da izuči za inženjera, no ta mu se želja nije ostvarila. No Karl je imao smisla i za umjetnost. Bio je kolekcionar a financirao je i izgradnju poznate bečke izložbene galerija „Secesijska kuća“. Njegova kuća „Wittgenstein Palais“ u Aleengasse bila je sjedište bečkog kulturnog života. Tamo su zalazile najpoznatiji bečki umjetnici, kao na primjer slikar Gustav Klimt koji je napravio portret Karlove kćeri Margarete, dok su Johannes Brahms i Gustav Mahler tamo redovito nastupali na koncertima. Čak trojica od Karlovih pet sinova počinilo je samoubojstvo pod prilično nejasnim okolnostima i bez jasnih motiva. Preostala dva sina, Paul i Ludwig glavne su ličnosti knjige o ovoj obitelji. Od tri kćeri, najmlađa Margareta (1882- 1958) zvana Gretl, bila je najodlučnija i njeni stavovi i postupci bitno su djelovali na razvoj događaja u cijeloj obitelji, pogotovo u kritičnim trenucima i Prvog i Drugog svjetskog rata.

Uz opis ove galerije likova čitalac saznaje i prilike u Austro-ugarskoj, za koje smo u nekim slučajevima imali i drugačija mišljenja. Način na koji je austrijska javnost i carska porodica primila ubojstvo nadvojvode Ferdinanda u Sarajevu 1914. što je bio povod za Prvi svjetski rat, iznenađujući je. U ovoj se knjizi navodi, da niti javnost niti car nisu bili pretjerano nesretni zbog smrti nadvojvode, jer on nije bio omiljen. No s druge strane opisuje se velika privrženost i domoljublje građana Austrije u trenutku kada je trebalo dati doprinos za uspjeh imperije u ratu. Tako su i sinovi Karla Wittgensteina stupili dobrovoljno u vojsku i borili se na okrutnim bojištima. Raspad monarhije bio je šok za mnoge Austrijance, a teške poslijeratne prilike i ogromna inflacija donijele su dodatne nevolje.

Paul Wittgenstein (1887 – 1961) bio je 27 godina kada je započeo rat. Do tada je, nakon studija glazbe, uspješno sa-

Bogati, daroviti, ekscentrični

Alexander Waugh, *Kuća Wittgenstein. Obitelj u ratu*, Vuković&Runjić, Zagreb 2014. Prevela Maja Šoljan

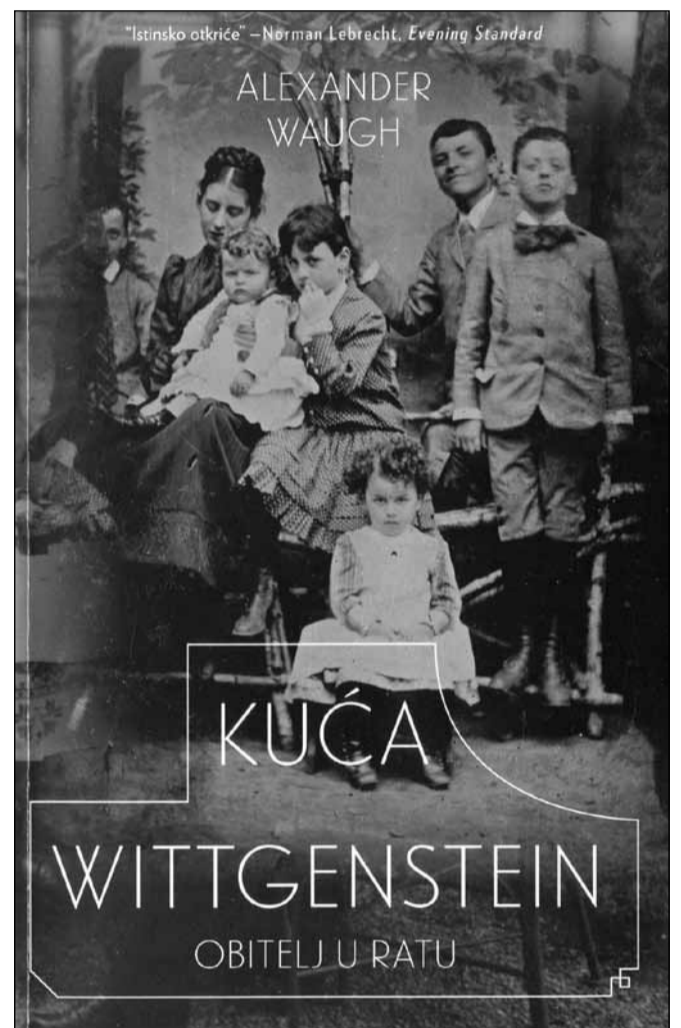
počeo karijeru kao koncertni pijanist. Kako je dolazio je iz ugledne glazbene obitelji, koju su posjećivali znameniti glazbenici toga vremena kao Johannes Brahms, Gustav Mahler i Richard Strauss, Paulu je bila predodređena budućnost slavnog glazbenika. No u ratu na Ukrajinskom frontu bio je teško ranjen u lakat desne ruke i pao u rusko zarobljeništvo. Tamo mu je amputirana desna ruka i Paul je proživljavao vrlo teške trenutke. Iz zarobljeništva je izašao zahvaljujući novcu obitelji i intervenciji prijatelja prije kraja rata. Ostao je odlučan u namjeri da nastavi djelovati kao jednoruki pijanist. Usavršio je tehniku sviranja lijevom rukom a od poznatih kompozitora, Ravela i Prokofjeva, naručivao je glazbena djela pisana samo za njega, ljevorukog kompozitora. Tako je stekao svjetsku slavu gostujući po koncertnim podijima mnogih europskih i američkih gradova.

Iz knjige se vrlo malo doznaje o privatnom i emotivnom životu Wittgensteinovih. Dvije sestre, Margareta i Hermina, su se udale i uglavnom imale sretne brakove, Ludwig je imao više površnih veza i nikada se nije ženio. Paul je od sve braće bio najemotivniji. Zaljubio se u rumunjsku Židovku Bassiu Moscovici koju je doveo u Beč te ju je tamo uzdržavao. No ta veza je nesretno završila preranom Bassijinom smrću. Kasnije Paul je živio s poluslijepom Hilde Schania, a iz te veze rodilo se dvoje djece. Tek kasnije, Paul se s njom oženio kada je već bio u Sjedinjenim američkim državama, gdje im se rodilo i treće dijete. Niti jedno njegovo dijete nije naslijedilo njegov glazbeni talent.

Najmlađi sin Ludwig bio je vršnjak Adolfa Hitlera i išao je s njim u istu školu. Nagađa se, da su se dječaci susretali, pri čemu je već tada Hitler pokazivao netrpeljivost prema bogatom vršnjaku židovskog porijekla. Također se nagađa da je mržnja prema Wittgensteinovima pridonijela Hitlerovom antisemitizmu u njegovim dječaćkim danima. Ludwig je bio vrlo ambiciozan. Još u srednjoj školi bio je impresioniran filozofijom Otta Weininger, još jednog poznatog bečkog Židova s kraja 19. stoljeća. Ludwig je najprije studirao fiziku i tehniku u Berlinu i Manchesteru, pa se njegov otac Karl ponadao da će Ludwig naslijediti porodični posao s čelikom i željezom. Prvi svjetski rat proveo je kao dobrovoljac iako je zbog zdravstvenih razloga mogao biti oslobođen vojnih obaveza. Služio je najprije na ruskom a zatim na talijanskom bojištu. Tamo je kratko vrijeme bio i zarobljen. Isticao se hrabrošću i bio odlikovan.

Nakon rata zbog školovanja i posla Ludwig je odlazio u Cambridge i Englesku. Tamo je došao u doticaj s filozofima okupljenim oko Bertranda Russella, koji je na Ludwiga ostavio snažan dojam. Ludwig je napustio tehniku i posvetio se filozofiji. Vratio se u Austriju i neko se vrijeme bavio za njega neobičnim aktivnostima. Radio je u provinciji kao vrtlar i učitelj u osnovnoj školi. Jedno vrijeme boravio je u zabačenom norveškom selu, u osami, pišući svoje filozofske radove. Razlozi takvog njegovog ponašanja nisu sasvim jasni i vjerojatno potječu iz izvjesnih nastranosti njegove ličnosti. Kao učitelj je čak načinio grubi incident kada je udario i teže ozlijedio jednog učenika. Drugi svjetski rat proveo je u Londonu i radio kao pomoćni radnik u jednoj bolnici zatajivši da je poznati filozof. Kasnije je predavao je u Cambridgeu gdje je postigao velike uspjehe. Smatra se jednim od najznačajnijih filozofa 20. stoljeća. Njegovo najznačajnije djelo nosi naslon *Tractatus logico philosophicus* (naslov sličan Spinozinom djelu *Tractatus theologico politicus*) koje je napisao još 1921. Predgovor za tu knjigu napisao je Bertrand Russell. U knjizi Ludwig iznosi svoj filozofski stav prema matematici, logici i esteticima. Njegovim predavanjima divili su se studenti u Cambridgeu.

Njegov privatni život također je kontraverzan. Bio je sklon samoubojstvu možda i pod utjecajem činjenice da su čak tri njegova brata završila život na taj način. Imao je intimne veze i sa ženama ali i s muškarcima. Nikad se nije ženio i

nije imao potomke. Njegov odnos prema bratu i sestrama mijenjao se od srdačnih do svađalackih.

Umro je koncem travnja 1951. u Cambridgeu gdje je pokopan prema vlastitoj želji po katoličkom obredu.

Svog židovskog porijekla braća i sestre Wittgenstein morali su se prisjetiti kada je Hitler 1938. umarširao u Beč. Na snagu su stupili nürnbergski rasni zakoni. Po njima su i Wittgensteinovi bili Židovi iako o tome ranije nisu niti razmišljali niti se tako osjećali. Paulu je bilo zabranjeno nastupanje te je on ilegalno pobjegao u Švicarsku a zatim u Ameriku. Ludwig je već bio u Engleskoj pa mu nije prijetila opasnost. Najmlađa sestra Margareta (Gretl) bila je britanska državljanka, mogla je slobodno putovati, nije joj prijetila opasnost pa je svoje napore usmjerila da pomogne braći i sestrama izbjeći nevolje nametnute nacističkim ograničenjima za Židove. Sav inozemni imetak obitelji trebao je biti prenesen u Njemačku i tamo predan njemačkoj vlasti. Obitelj Wittgenstein donekle je spasila jedan dio tog bogatstva, jedan dio je otišao na podmićivanja da bi preostale dvije sestre, Hermine i Helene, koje su ostale u Beču, izbjegle progone. Wittgensteinovi su ipak bili dovoljno bogati, spretni i sretni da nitko od njih nije stradao u Holokaustu. Karl Wittgenstein koji je imao čak devetero djece, imao je samo devetero unučadi. Četvero djece imala je kći Helene, dvoje djece imala je kći Margareta, dok je sin Paul imao troje djece. No nitko od njih nije dostignuo niti bogatstvo niti slavu svojih predaka.

O obitelji Wittgenstein je 1993. snimljen film u režiji Dera-ka Jarmana i po scenariju Terryja Eageltona.

Darko Fischer

(Prof. dr. **Darko Fischer** je diplomirani inženjer elektrotehnike, do umirovljenja izvanredni profesor Elektrotehničkog fakulteta u Osijeku. Bio dugogodišnji predsjednik Židovske općine Osijek.)

Preneseno iz *Jevrejskog pregleda*, 6/2014.

Eugen Verber, glumac, prevodilac, judaista...

Ironijom sudbine, dok je deo njegove porodice još bio u nemačkim logorima smrti, njegove prve izgovorene reči na pozornici bile su: „Hajl Hitler!“

Eugen Verber na prostoru bivše Jugoslavije slovio je za najvećeg poznavaoca biblijske literature i istorije jevrejskog naroda, vrsnog prevodioca sa međunarodnim ugledom sa hebrejskog, jidiša, aramejskog, nemačkog, mađarskog i drugih jezika. Proslavio se prevodima knjiga *Talmud*, *Kumranski rukopisi iz pećina kraj Mrtvog mora*, *Kršćanstvo prije Krista?*, *Kabala i njena simbolika*, *Sarajevska hagada*, *Biblijske priče*, *Uvod u jevrejsku veru*, *Jevrejske narodne bajke*, *Dibuk i književnih dela: Sedam kćeri bez miraza*, *Mravinjak*, *Madioničar iz Lublina*, *Starinska priča...*

Važio je za „tiražnog“ prevodioca koji je za svoje prevode dobijao najveće honorare, ali toliko da nikada nije platio porez na lične prihode. U jednom intervjuu otkrio je da je najbolje zaradio kada je sedamdesetih godina sa srpsko-hrvatskog preveo na hrvatsko-srpski jednu reklamu za neki deterdžent. Kao glumac je zahvaljujući odličnom znanju nemačkog jezika, najčešće, igrao likove nemačkih oficira u domaćim filmovima i TV serijama. Glumačku karijeru ostvario je u pozorištima od Novog Sada, preko Sarajeva, Banjaluke do Niša i Beograda, a poslednju ulogu odigrao je u Beogradskom dramskom pozorištu. Uz sve to bio je angažovan u zajednici jevrejskih opština gde je bio autoritet za judaistiku. Obavljao je posao sudskog tumača za hebrejski jezik. Kao profesor po pozivu predavao je hebrejski na Filološkom fakultetu u Beogradu i Sarajevu i postao član Svetskog naučnog društva za jevrejske nauke.

Autori Monografije *Eugen Verber, glumac, prevodilac, judaista...* Mirjana Belić-Koročkin-Davidović i Radivoje Davidović vode čitaoca kroz biografiju i stvaralaštvo čoveka čiji bi život u Americi, odavno bio prenesen na veliko platno. Rođen je u Subotici, a odrastao u Novom Sadu. Uspeo je da izbegne Novosadsku raciju, odlazi u Budimpeštu gde je jedno vreme radio kao zubni tehničar, da bi 1943. godine bio deportovan na Istočni front. Kao zatvorenik, radio je najteže poslove. Sa Crvenom armijom dolazi u Jugoslaviju i priključuje se Narodnooslobodilačkoj vojsci. Svoje jevrejsko ime Zisman - što u prevodu znači sladak čovek - zamenio je imenom Moša još početkom četrdesetih godina 20. veka kada je bio član omladinske cionističke organizacije Hašomer hacair u Novom Sadu. Umro je 1995. u 72. godini.

Glumac i prevodilac

Rat se još nije završio kada je sebi rekao: „Biću glumac“. U martu 1945. dolazi u Vojvođansko narodno pozorište gde su trajale probe za predstavu *Najezda*. Jednostavno je prišao reditelju Jovanu Konjoviću i rekao da želi da igra u toj predstavi. Reditelj ga je pogledao, upitao za ime, a kada je čuo kako se zove sledilo je pitanje da li zna nemački. Dobivši potvrđen odgovor, da govori nemački bez akcenta, Konjović je rekao je da će mu dati epizodnu ulogu nemačkog oficira. I dok je deo njegove porodice još bio u nemačkim logorima smrti njegove prve izgovorene reči na

pozornici bile su: „Hajl Hitler!“ Bio je naturščik. Pre rata je završio trgovačku akademiju, a ono malo glumačkih škola što je posle rata postojalo nikada nije pohađao, kaže u razgovoru Radivoje Davidović.

I kao što je svojevremeno izabrao glumu, tako je te 1975. godine Eugen Verber zauvek završio sa pozorištem i otvorio novo poglavlje u karijeri. Ovo ga puta samouvereno je rekao: „Biću prevodilac“. Prevođenjem je počeo da se bavi pedesetih godina prošlog veka dok je još bio glumac u Sarajevu i u tom periodu prevodi, uglavnom pozorišne jed-nočinke i kraće dramske tekstove.

Kako je sazrevao kao prevodilac njegovu pažnju sve više su zaokupljala veća dramska dela, romani i na kraju dela sa jevrejskom verskom tematikom, koja su ga i proslavila. Glumu nikada nije zapostavio. Igrao je u radio-dramama, televizijskim serijama i u dugometražnim filmovima. Govorio je da to radi da ga unuci, blizanci Andreja i Jovan, ne zaborave.

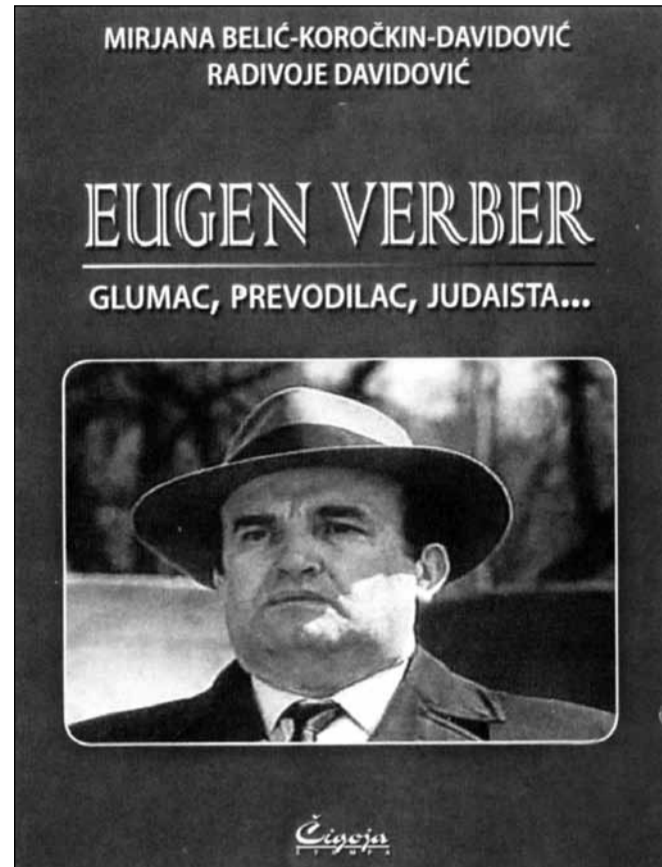
Tajne svitaka iz Kumranskih pećina

Sve njegove knjige su sa religijskom tematikom. U to vreme u Jugoslaviji malo „otopljava“ odnos prema religiji on shvata da uopšte nema knjiga o jevrejskoj veri, običajima, kulturi. U hebraistici i judaistici je osvojio mnogo veći prostor od domaćih što će se videti po kongresima i predavanjima širom sveta na koje je pozivan. Umeo je da oseti trenutak. A imao je ogromno znanje.

Uživao je ugled intelektualca i umetnika čija se reč poštovala i uvažavala. U njegovu kuću dolazili su mnogi poznati ljudi. Nije prihvatao polemiku, smatrao je da on najbolje zna to što su ga pitali i o čemu se razgovaralo. Ali, od njega su zaista mogli mnogo da nauče. Preobražaj od glumca do vrhunskog intelektualca išao je postepeno. Da bi se neko upustio u to što je on radio morao je da zna ne samo jezik sa koga prevodi nego i jezik na koji prevodi, da poseduje ogromno znanje. Za to su bile potrebne godine rada i učenja, mada je on za sebe govorio da je lenj čovek.

Prekretnicu u njegovom radu predstavlja objavljivanje prevoda sa jidiša romana Šolema Alejhema *Sedam kćeri bez miraza* po kojem je kasnije napravljen mjuzikl *Violinista na krovu* u kojem je nastupao u ulozi rabina u Pozorištu na Terazijama kao i objavljivanje tri svitka Kumranskih rukopisa u knjizi *Kršćanstvo prije Krista?* Na proučavanju ostalih svitaka otkrivenih u pećinama kraj obala Mrtvog mora uložio je, više od decenije rada.

- Nikada nije prevodio sa prevoda nego sa originala - veli Davidović. - Kada je počeo da radi na Kumranskim rukopisima primetio je da postoje velika neslaganja u prevodima. Zato je otišao na lice mesta, u Kumran, gde je 1970. godine, s naučnicima iz celog sveta, nekoliko meseci saradivao na proučavanju svitaka. Uspeo je da prevede sve osim *Hramovnika*, koji je objavljen posle ulaska u štampu njegove knjige. Njegovo znanje jezika naročito je došlo do izraza prilikom prevođenja sa originalnih, oštećenih svitaka. Mnogi svici su na nekim mestima bili oštećeni pa je trebalo improvizovati tekst.

Pisanje u četiri ruke

Prvi susret sa Eugenom Verberom autori su imali 1982. godine kada je izašla njegova knjiga *Kumranski rukopisi iz pećina kraj Mrtvog mora* za koju je dobio nagradu „Dr Miloš N. Đurić“ Udruženja književnih prevodilaca Srbije za najbolji prevod. Kasnije je bio recenzent njihove prve knjige *Povest o braći Baruh*. Na monografiji *Eugen Verber glumac, prevodilac, judaista...* Mirjana Belić-Koročkin-Davidović i Radivoje Davidović radili su četiri godine. Ilustrovana je sa sto autentičnih fotografija koje prate njegovu karijeru. Kažu da im je istraživački deo bio utoliko teži zato što su pisali o nekome ko više nije živ. Među koricama Monografije našao se i spisak svih njegovih uloga u pozorištu, televizijskim serijama, radio-dramama i filmu, originalni objavljeni tekstovi (koje u većini slučajeva počinje sa *Dragi moji, dragi moji*), selektivna bibliografija, kao i poema o Varšavskom getu inspirisana posetom logoru u Aušvcu. U delu Monografije pod naslovom *Rekli su o Verberu su govorili poznati glumci, reditelji, književnici, intelektualci*.

- Interesantno je da su svi svoja kazivanja završavali rečima: bio je gospodin, kaže spisateljica. Napisao je dosta kratkih priča u singerovskom duhu koje su ostale neobjavljene. Nažalost, njegova supruga Natalija umrla je na kraju pisanja ove Monografije, a ni njegov sin Daniel ne zna za njihovu sudbinu.

Na ovogodišnjem 59. međunarodnom sajmu knjiga u Beogradu od 26. oktobra do 2. novembra ova značajna knjiga zauzela je dostojno mesto na štandu izdavačke kuće „Čigoja štampa“, a može se naći u većim beogradskim knjižarama.

Gordana Radisavljević-Jočić (*Portal Medijasfera*)

Ispod površine svakodnevnice

Amos Oz, *Prizori iz seoskog života*, Fraktura, Zagreb, 2014.

Nova knjiga poznatog izraelskog pisca Amosa Oza, zbirka pripovijetki „Prizori iz seoskog života“, izašla je u nakladi *Frakture* potkraj 2014. godine, a prevela ju je s hebrejskog Andrea Weiss Sadeh. Ovo je već sedma knjiga Amosa Oza koja je izašla u nakladničkoj kući *Fraktura*, a glavni urednik je Sead Serdarević. Knjiga se sastoji od osam pripovijedaka u kojima autor na vrlo snažan način progovara o čežnji, osamljenosti, praznini i životnim porazima, smještajući prizore radnje u zabačeno selo Tel Ilan u Izraelu, pa otuda i sam naslov knjige.

Pisac nas već u prvoj pripovijetci uvodi u atmosferu sela u koje dolazi stranac, stupa u nepoznatu kuću i istražuje mogućnost ulaznja u obitelj kao nasljednik, a situacija je začudno neuobičajena. U drugoj pripovijetci govori se o rodbinskim odnosima kada seoska liječnica čeka svoga nećaka koji je sada u vojsci, a nekada kao dječak dolazio joj

je u posjete, no ovaj put njega nema u autobusu, trebao je doći i ne zna se je li uopće krenuo na put i gdje je nestao. Uopće nešto je čudno u selu Tel Ilan, tako se jedan starac u trećoj pripovijetci tuži kćeri da čuje noću zvuke kopanja, negdje ispod temelja kuće. Pita se, kopa li to njegov podstanar, mladi Arapin? No baš on jedini je koji uz starca čuje kopanje. Odjednom uz mladog Arapa neobične zvukove čuje i starčeva kći. U četvrtoj priči čudna je atmosfera kada potencijalni kupac hoće kupiti kuću, vlasnica nije u kući, ali tu je njena kći koja pokazuje uz kuću i podrum u kojima oni ne pronalaze izlaz. U pripovijetci Čekanje žena je napisala na cedulju mužu «Ne brini se», on je traži po selu, a ona kao da je u zemlju propala. Ispod površine svakodnevnice kakvu opisuje Amos Oz dovoljno je razloga za strepnju, dovoljno motiva za potragu. U možda psihološki najzanimljivoj šestoj pripovijetci opisana je mladenačka zaljubljenost sedamnaestogodišnjaka u tridesetogodišnju seosku poštaricu koja radi i kao knjižničarka, no ona nje-

govu ljubav ne prihvata, nastoji ga ne uvrijediti i na kraju ga pozove da on opet može doći po knjigu, pa tako oni ostaju kao što mladić kaže samo «stranci». Zaista malo koji suvremeni pisac zna dočarati emotivnost trenutka tako dobro kao što to čini Amos Oz. U sedmoj pripovijetci se govori o organiziranim susretima na kojima se pjeva u kući bračnog para čiji se sin ubio, a njihovog prijatelja neka čudna radoznalost ili sila vuče da uđe upravo u sobu gdje se to dogodilo. I na kraju je pripovijetka pod neobičnim naslovom *Na dalekom mjestu u neko drugo vrijeme* koja je najkraća ali i tu je i atmosfera neobična, nadrealistična, mistična, zastrašujuća i puna simboličnih značenja. Podsjetit će nas na atmosferu Ozove knjige „Iznenada u dubini šume“.

Djelo *Prizori iz seoskog života* govori ustvari o ljudima koji su nešto izgubili pa to izgubljeno traže svugdje i bez prestanka, ponegdje izgubljeni put ili čekaju osobu ili ljubav – u knjigama, na tavanima i u podrumima svojih života – pa jedan od najvećih živućih pisaca ne piše o selu u Izraelu nego o nama. U mnogim situacijama prepoznajemo svoje strepnje, traženja, strahove, očekivanja, razočarenja ili želje.

Zanimljivo je da su *Prizori iz seoskog života* izašli u Izraelu prije zbirke pripovijedaka *Među svojim* ali kod nas su ove knjige prevedene i izašle obrnutim redom. Najprije je prevedena knjiga koja govori o životu u kibucu i sjajan je prikaz života u toj specifičnoj sredini u kojoj upoznajemo galeriju raznih likova u isto tako različitim situacijama. Opisane su negativne životne situacije kada se zaustavlja svaka samoinicijativa, ali s druge strane tu su i primjeri kada se u zajedništvu za bolesne i stare pruža mogućnost života u sigurnosti. Oz koji je i sam tridesetak godina proveo u kibucu Huldai s puno nostalgije i toplo opisuje život u toj sredini, možda zato što je to dio njegove mladosti, ali navodi i drastične situacije kada se "koči" svaka mogućnost pojedinca da uspije nešto više ili bolje. Sve one koji nisu znali mnogo o organizaciji svakodnevnog života u takvim zadružnim sredinama čitajući Ozove pripovijetke sjajno je pisac upoznao s različitim situacijama takvog kolektivnog života, ali iznad svega majstorski ocrtava likove, jer je njegov način da se velike stvari u životu prikažu jednostavno, pa unosi univerzalne teme, situacije aktualne i moguće u svakom vremenu i prostoru. Tu nalazimo i sličan način strukture pripovijeda kao što je u *Prizorima iz seoskog života*, jer oba djela se sastoje od po osam pripovijedaka, pa se likovi u jednoj pojavljuju kao glavni a u drugoj ponovo kao sporedni ili se tek spominju. Ali iznad svega izvanredno je dočarana atmosfera, samo što u prvom primjeru to je atmosfera seoskog života i međuodnosa likova u maloj provincijskoj pograničnoj seoskoj sredini, a u drugom primjeru to je zajednički život u zatvorenoj sredini kibuca. U ovim knjigama kao i u ostalim Ozovim djelima prepoznalji je stil ovog poznatog izraelskog pisca koji osvaja čitatelja upravo svojim sjajnim stilom. Na svoj neusporedivi, duboko humani način Oz nas u "Prizorima iz seoskog života" tjera da činimo isto što i njegovi likovi: da strepimo i ne prestajemo tragati. Tu je njegova sposobnost da u običnom vidi neobično i u njegovim djelima nalazimo niz autobiografskih elemenata, pa kraju nekoliko podataka o samom autoru.

Amos Oz rođen je kao Amos Klausner 4. svibnja 1939. u Jeruzalemu. Odrastao je u Jeruzalemu u Ulici Amos u četvrti Kerem Avraham, u kojoj je smještena radnja najvećeg broja njegovih romana. Od 1967. poznati je aktivist pokreta za rješavanje izraelsko-palestinskog sukoba. Ozovi su stavovi izrazito pacifistički i socijalnodemokratski.

O knjizi "Prizori iz seoskog života" su rekli:

"Najvažnije u Prizorima iz seoskog života jest ono što ostaje neizgovoreno, ali što možemo čuti u noći, u tišini koja nas okružuje." *Haaretz*

"Nema tu cinizma, nema sarkazma, samo prijateljska naklonost. To svijet Prizora iz seoskog života čini toplim, svijetom u kojem je dobro biti. Boljim od stvarnoga." *Financieele Dagblad*

"Ovo nije portret jednoga mjesta, nego cijele jedne vrste..." *The Times*

"Priče koje osvajaju srce, koje dodiruju onu finu, osjetljivu, bolnu stranu u svakom ljudskom biću." *Israel Today*

"Prizori iz seoskog života niz su savršeno uobličeni, neobičnih pripovjedaka otvorena kraja, ispunjenih gubitkom, čežnjom i osamljenošću... Ova zbirka majstorska je lekcija iz paradoksalne umjetnosti zazivanja neizrečenoga, predivno iskazana riječima." *Scotsman, UK*

"Ozovi likovi kao da su posuđeni od Čehova: životi su im nerazmrsiva klupka tuge, ugaslih nada i pro-puštenih prilika; sućut koju pisac prema njima pokazuje nagnat će i čitatelja da se za njih čvrsto veže. Mudra i lijepa knjiga koja će trajati." *The Spectator*

Jedan je od prvih Izraelaca koji je zagovarao rješavanje izraelsko-palestinskog sukoba nakon Šestodnevnog rata. Učinio je to još 1967. u članku "Zemlja naših predaka" u novinama *Davar*. Jedan je od utemeljitelja pokreta Peace Now. Njegova prva zbirka priča "Gdje šakali zavijaju" izlazi 1965. Sada kao poznati književnik radi i kao novinar i profesor književnosti na Sveučilištu Ben-Gurion u Be'er Shevi.

Do sada je objavio devetnaest romana, među kojima se posebno ističu autobiografski roman *Priča o ljubavi i tmini* Objavio je i niz esejskičkih knjiga, od kojih valja izdvojiti *U zemlji Izrael, Izrael, Palestina i mir te Kako izliječiti fanatika* gdje je na jednom mjestu rekao "fanatizam počinje već kod kuće, a fanatizam je kao kuga".

Djela su mu prevedena na više od četrdeset svjetskih jezika. Redovito objavljuje eseje o politici, književnosti i miru. Pisao je za *Davar*, *Yedioth Ahronoth*, *New York Review of Books* i sve važnije svjetske dnevne novine. Amos Oz dobitnik je niza prestižnih nagrada: Izraelske nagrade

za književnost, Mirovne nagrade njemačkih nakladnika i knjižara, Goetheove nagrade grada Frankfurta, francuske nagrade Senders, Legije časti, Heineove nagrade, Nagrade Princ Asturias, Nagrade Franz Kafka i drugih svjetskih priznanja.

Narcisa Potežica

(*Mr. sci. Narcisa Potežica, voditeljica je čitateljskog kluba u Židovskoj općini Zagreb, a donedavno dugogodišnja voditeljica Knjižnica Novi Zagreb i organizatorica književnih tribina.*)

Joseph Roth osvaja Englesku

Joseph Roth, *Hotel "Savoy"*, na engleski preveo Jonathan Katz,
Hesperus Press, 2013, meki uvez, 121 str.,
recenzent: Peter Falish, *Jewish Renaissance*

Ne, ne nalazimo se u onom elegantnom, zvijezdama okrunjenom hotelijerskom objektu u Londonu, nego u istoimenu hotelu u istočnom kutu Galicije, po završetku Velikog rata. To sedmerokatno zdanje omiljeno je stjecište šarolike skupine koja je vazda u pokretu, a tvore ju negdašnji ratni zarobljenici, artisti, glazbenici, pripadnice najstarijeg zanata na svijetu, čeljad koja se bavi raznim poslovima i još brojnija čeljad koja još ne zna kamo će ih, u ovom dobu opće zbrke, pogurati posthabsburški režim.

Središnji je lik Gabriel, ratni zarobljenik, koji amo stiže na povratku kući, u potrazi za svojom obitelji i svojom budućnosti.

Joseph Roth

Mnoge slične spodobе dolaze iz Austrije, Hrvatske, Rusije, Turske i s bezbroj drugih lokacija. Gabrielu se ne žuri da stigne kući, nego promatra mnoštvo čudnih neznanaca koji dolaze i odlaze, umiru ili se iznenada susreću u tom gradiću. Rado bi oti-

šao na zapad, po mogućnosti u Pariz, ali ne doznajemo dospijeva li na kraju onamo.

Ovaj kratki roman upoznaje nas s preko dvadeset likova, oni ulaze u *Savoy* i izlaze iz njega, a i u Gabrielov život te iz njega. Roth se služi Gabrielom kao zrcalom koje otkriva karaktere hotelskih gostiju i osoblja. Taj (neimenovani) gradić određuju derutne kuće, vojarnje, pučke kuhinje za ratne veterane, blatne ulice, Židovi u kaftanima, zrak ispunjen dimom i opojnim vonjem raspadajućeg smeća uz kolnik. Ugođaj tamošnjeg života Roth donosi jezgrovitim opisom veselog policajca sa sabljom: "Mlade cure prilazile su vojnicima, pa su svi zajedno pili rakiju, i plesali, i širili sifilis."

Pred nama su i siromašni Židovi na groblju koji su se izvještali u prošnji od bogatih srodnika na svakogodišnjem obilasku grobova njihovih bližnjih.

Raznolike likove autor ne pokušava povezati, no ipak je knjizi priskrbio završetak koji iznenađuje i, štoviše, šokira. *Hotel "Savoy"* prvi je Rothov objavljeni roman, god. 1924, a vrelo mu je piščevo reportersko iskustvo s Istočne fronte. Ova godina bilježi poplavu novih izdanja Rothovih djela. Hesperus Press je osigurao prvi prijevod niza zajedljivih eseja što ih je Roth napisao u Parizu nakon bijega iz Njemačke, pod naslovom *Kraj svijeta*. Richard Panchyk preveo je za nakladnika Petera Owena postumno otkriveni fragment romana *Perlefter: priča o jednom buržuju*; novi pak prijevodi Michaela Hofmana - *Život u književnosti*, *Careva grobnica*, *Radetsky marš* - dovezuju se na dugi popis Rothovih djela u izdanju Granta.

Tko god uživa u Rothovim preciznim opservacijama zadnjih dana Habsburške monarhije i Weimarske republike neće ostati gladan.

S engleskog prevela *Giga Gračan*

EX LIBRIS VETUSTIS

Knez Potemkin i židovska država

Godine 1938. u Zagrebu je prevedena (vrsni prevoditelj bio je u tom slučaju Iso Velikanović) i kod tada vrlo aktivne plodne izdavačke kuće «Minerva» tiskana odlična biografija glasovitog ruskoga državnika, političara i bojnog maršala Grigorija Aleksandroviča kneza Potemkina Tavričeskog (Čizov kod Smolenska, 24. IX. 1739 – nedaleko Jašija, 16. X. 1791.) iz vještog i uvjerljivog pera Georgija Solovejčika. O piscu nedostaju potanki podaci. Nažalost, kneza Potemkina (ruski se čita Patjomkin) bije i danas nakon više od dva stoljeća idiotska glasina o njegovim «selima», zlonamjerni trač, a isto tako istinit kao i ona neopisivo plitka priča o izvaji francuske kraljice Marije Antoanete o kolačima, ili o ružnoj izvaji carice Marije Ludovike, žene cara Leopolda II o Mozartovoj operi «Titova milost» (*La Clemenza di Tito*) te bezbrojne druge. Takve besmislice dopiru do nas još od Antike i nema im kraja, jer zgodno zvuče i lako se pamte.

Grigorij Potemkin, iako ćorav, bio je isprva milosnik carice Katarine II, zvane Velika (rođena kao princeza Sophie Friederike Auguste od Anhalt-Zerbst, 1729 – carica od 1762 – umrla 1796), a od 1775. god. i njezin potajni (morganatski) suprug, pomagao je carici nositi teške državničke, političke i vojne dužnosti, a ona ga je sve do njegove smrti poštivala i cijenila – ujedno i bez riječi plaćala sve njegove ogromne dugove. Oboje svim snagama radilo na izgradnji ogromnog Ruskog Carstva.

Iz Solovejčikove knjige razabiremo dvije važne činjenice. I onako je knez Potemkin bio bez ikakvih predrasuda, bilo vjerskih, bilo ljudskih, pa nije čudo da nije progonio ni katolike, ni protestante, a ni Židove. Iz knjige razvidne su dvije činjenice. Jedna govori o nečemu, što je Potemkinu uspjelo stvoriti, a druga mu zamisao ostala je samo zapamćena.

«Ali najveće je čudo njegovo nastojanje da stvori najprije židovski bataljun, a zatim židovsku pukovnicu. Potemkin je zamislio, da se jednog dana dok po najžarčoj želji njegovoj Otomansko Carstvo bude najzad oboreno i Turci istjerani iz Europe, a Carigrad i tjesnaci budu u čvrstim ruskim rukama, neće Jeruzalem ostaviti u nevjerničkim šakama. Onda bi zgodno mogao sve Židove, za koje je držao da su u mnogom pogledu izvor smutnji i šteti, maknuti natrag u Svetu zemlju, jer na to oni po njegovu mišljenju imaju potpuno pravo. Nije sumnjao, da će se oni sasvim preporoditi, dok se vrate u svoju zemlju, no mislio je i to, da će se morati mnogo boriti s nevjernicima, da se učvrste i uzmu napredovati. Zato je odlučio da odmah otpočne njihovu vojničku izobrazbu, a kao jezgru te buduće židovske vojske stvorio je početnu eskadronu, koja je stavljena pod počasnog pukovnika, vojvodu Ferdinanda od Braunschweiga i nazvana «Izraelovskom», imenom, koje je po zvuku sasvim nalikovalo na čuvenu «Izmailovsku» konjičku gardu.

Naoružani silnim kopljima kozačkoga tipa, no vazda još u svojoj tradicionalnoj odjeći, s dugim bradama i kovčicama, što im se viju na vjetru, stvarali u ti Židovi nečuvenu sliku, naročito kad bi im se naredio juriš bez predaha na nekog zamišljenog neprijatelja. No Potemkinovim je podčasnici instruktorima poslo malo po malo za rukom da tu slikovitu i komičnu vojnu jedinicu pretvore u nešto naočitije i da veću hrabrost i oduševljenje uliju zbunjenim sinovima Izraelovim, koji su isprva iskazivali jedino bojazan i očit strah od konja. Na koje su ih posadivali. Istina je, Židovi su u Poljskoj 1794. godine sami zamolili za dopuštenje da sastave kavalerijsku pukovnicu i njen se nadasve agilni zapovjednik, Židov pukovnik Berkowicz, proslavio i čak stekao red legije časti za svoju hrabrost, kad se je kasnijih godina pridružio Napoleonovoj vojsci; poginuo je 1809. u borbi s Austrijancima. No prva zamisao da se započne formiranje židovske vojne službe pripada Potemkinu, i može se reći da je po svojim argumentima u prilog takvoj nečuvanoj još akciji bio on preteča i cionističkomu pokretu i lordu Balfouru, koji je želio osposobiti Židove, da se vrate u Svetu zemlju.

Među spisima, očuvanima u Potemkinovu arhivu, vrlo velik dio spada listovima, molbama i svakakvim drugim dokumentima, napisanima zaista na svim različitim jezicima tuđih i naročito azijskih plemena, što žive u ruskoj carevini. Tatari, Kalmici, Gruzini, Turci, Moldavci, Židovi i nebrojeni drugi, koji su znali njegovu sklonost za njihova egzotična lica i svojstva, neprestano su mu prilazili s ovim ili onim poslom i obično pisali svojim jezikom; trud im je rijetko bio uzaludan....»

Georgij SOLOVEJČIK. *Potemkin, vojnik, državnik, ljubavnik i drug Katarine Velike*. Prijevod: Iso Velikanović. Zagreb, 1938: Minerva:169-170.

Ivan Mirnik

(Dr Ivan Mirnik je arheolog, stekao stupanj doktora filozofije (povijesnih znanosti) na Arheološkom institutu Sveučilišta u Londonu 1978, auktor 307 znanstvenih i stručnih radova s različitim tematikom (arheologija, numizmatika, povijest, spomenička zaštita i sl.))

SADRŽAJ

Ana Lebl i Goran Nikšić: Briga za baštinu, Revitalizacija kulturne baštine židovske općine u Splitu	1
Netty Reiling-Ana Seghers: Židovsko društvo oko Rembrandta. U povodu londonske i amsterdamske izložbe Kasni Rembrandt objavljujemo dijelove doktorske dizertacije (obranjene 1924 u Heidelbergu) poznate književnice	1
Philippe Sands: Novi poredak. Kako su suđenja nacističkim ratnim zločincima promijenila svijet. Intervju Rebbece Taylor s poznatim pravnim stručnjakom za ljudska prava u povodu 70. obljetnice oslobođenja Auschwitz-Birkenaua, te prvog zasjedanja na suđenjima u Nürnbergu	4
Prvoborac židovske emancipacije. Gabriel Riesser 1860. postao je prvi sudac Židov u Njemačkoj. U povodu 150 obljetnice rođenja hamburški tjednik „Die Zeit“ donosi njegov portret	5
Odjeci. Nada Yuill: Stara i nova „Danica“	6
Mihael Sobolewski: Židovi Ogulina u Drugom svjetskom ratu	7
Jagoda Večerina: Miris ladina na Balkanu. Laura Papo Bohoreta	9
Pismo iz Londona. Vesna Domany Hardy piše o ovogodišnjem Tjednu židovske knjige (21. veljače do 1. ožujka 2015). Zašto su Karl Marx i Stefan Zweig ponovno tako zanimljivi generaciji koja živi u 21 stoljeću, zašto su nacizam i Holokaust još uvijek tako aktualni i kako pisac A.B. Yehoshua doživljava današnji Izrael	10
Branka Hlevnjak: Avangardni projekt Oscara Nemona. Uz monografiju Daniela Zeca Osječki kipari prve polovice 20. stoljeća - Leović, Živić, Nemon, Švagel-Lešić, MLU, Osijek, 2014	12
NOVE KNJIGE	
Alexander Waugh: Kuća Wittgenstein. Obitelj u ratu, Vuković&Runjić, Zagreb 2014	13
Mirjana Belić-Koročkin-Davidović i Radivoje Davidović: Eugen Verber, glumac, prevodilac, judaista... (prenosimo iz Jevrejskog pregleda)	14
Amos Oz: Prizori iz seoskog života, Fraktura, Zagreb, 2014.	14
Joseph Roth: Hotel "Savoy", na engleski preveo Jonathan Katz, Hesperus Press, 2013.	15
EX LIBRIS VETUSTIS	
Ivan Mirnik: Knez Potemkin i židovska država	16

NOVI OMANUT

Prilog židovskoj povijesti i kulturi

Broj 2 (127) Zagreb, travanj 2015 / 5775 – ISSN 1331-8438

Časopis izlazi tromjesečno

Izdaje Kulturno društvo "Miroslav Šalom Freiberg" Zagreb, Palmotićeve 16, tel.: ++385 (01) 4817 655, fax: ++385 (01) 4922 694 Žiro račun kod ZAP: 2360000-1101558364

Savjet časopisa: Zlatko Glik, Teodor Grüner, August Kovačec, Viktor Žmegač

V. d. glavnog urednika: Vlasta Kovač (vlasta.kovac@zg.t-com.hr)

Uredništvo: Ljiljana Dobrovšak, Živko Gruden, Vlasta Kovač,

Ivan Mirnik, Spomenka Podboj, Mira Vlatković

Inozemni dopisnici: Alexandra Armstrong (Durham), Suzana Glavaš (Napulj), Josef Kodet (Jihlava), Mirjam Steiner-Aviezer (Tel Aviv)

Tehnički urednik: Branka Maretić

Grafička priprema: Vjesnik d.d., Tisak: Vjesnik d.d.

Cijena 10 kn – za inozemstvo 20 kn

pretplata za šest brojeva 60 kn, za inozemstvo 20 EUR

IBAN: HR4023600001500332212

SWIFT: ZABAHR2X

Mišljenjem Ministarstva kulture i prosvjete Republike Hrvatske od 8. srpnja 1994., ur. broj 532-03-1/7-95-01, periodična tiskovina "Novi omanut" koju izdaje Kulturno društvo "Miroslav Šalom Freiberg", ubilježena pod brojem 719, oslobađa se plaćanja poreza na promet.

NOVI OMANUT se izdaje zahvaljujući donacijama Savjeta za nacionalne manjine RH, Ministarstva kulture RH i Grada Zagreba, Ureda za kulturu.

Ovaj časopis u cjelini, kao i prethodnih devet počevši od broja 112 iz 2012. godine, te mjesečni program kao i više pojedinosti o radu našeg Društva možete vidjeti na stranici

www.kd-miroslavsalomfreiberger.com